Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 82 (15767) ◆ 1996 чылдың июнь 18, вторник ◆ Ат салган шагы 21.20 ≑ Садар өртээ 500 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ҮЕЗИНДЕ

1996 чылдың июнь 16. улуг-хүн.

Ол хүн агаар Кызылга ескерлип каап турган болзажок. Ниитизи-биле чайгы чылыг хүннерниң бирээзи болган. Ол төөгүже эртип чоруй баар-даа болза, Россия Федерациязының чоннарының моон соңгаар бурунгаарлап хөгжүүрүнүң оруун канчаар шилип ап турганының бир онзагай хүнү болуп артып калыр. Шилчилгелиг нарын үеде РФ-тиң Президентизин безин шилип соңгуп алыры биске ол хире улуг ужурлуг утказыг болуп турары ол. Ам Кызыл хоорайның соңгукчулары июнь 16-да канчаар соңгааның аңгы-аңгы соңгулда участоктарындан репортажтарывыс-биле номчукчуларга көргүзүп чедирерин оралдажып көрээли.

Хоорайның 15 дугаарлыг Чеховтуң соңгулда участогу. Мында ниити даңзылаттынган соңгукчуларның саны үш муң ийи чүс кижи. Бо участокка хаактыг болур СИЗО участогу база хамааржып турар. Ниитизи-биле соңгукчуларның идепкейин бедик деп демдеглеп болур. Соңгукчу пенсионер Елизавета Филипповна Мироновадан интервью алдым. Оон чугаазы бо:

— Мен Борис Ельцин дээш соңгудум. Ону «Тыва тудуг» трезинге юрисконсультант болуп ажылдап турган үемден бээр эки билир кижи мен. Ажыы-биле чугаалаарга, бүдүрүлгени кара ажылчындан эгелээш, сайыт дужаалынга чедир бүгү оруктарын эртип келген, беш салаазы дег билир кижи деп санап чоруур мен. Амыдыралды, кара ажылды ынчаар эки билбес болза, чурт бажынга олуруп шыдавас. Свердловскиден эгелээш, Минааргытуугну удуртуп турган Борис Николаевич тудугну өрү көдүреринге дыка улуг үлүүн киирген. Ажылынга негелделиг шынгыы, кижилерниң психологиязын эки билир. Оон намдар-төөгүзүн-даа, номнарын-даа номчаан мен.

Ам Борис Ельцинниң кырынче чеже хирни кудуп турарын көргеш, сагыжым аарып-дыр. Чеже-даа канчап турарлар болза, мен Ельцинни хүндүлээр мен, аңаа бүзүрээр мен.

— Ельцинниң чорудуп турар реформаларынга хамаарылгаңар кандыгыл? Болуңар канчаар чурттап олур силер Елизавета Филипповна? Пенсияңар амыдыраарынга четчир-дир бе?

— Мен реформаларны деткиир мен. Чамдык чүүлдер болдунмайн турар частырыглар база элдерик. Ынчалза-даа ол черле ынчаар болур ужурлуг-даа деп одаар мен. Чүге дээрге эрги биле чаа үе чөкүлежип турда, черүлдээлер үнмес арга чок. Ынчалза-даа Ельцинни соңгуп алыр болзувусса, шиитпирлиг, дидим, бурунгаар чүткүлдүг кижи ол реформаларны эки уламчылап шыдаар ужурлуг. Багай эвес чурттап ор мен, пенсиям чедер, камналгалыг чурттап билир мен.

— Силерниң үе-чергелериңерниң дыка хөйү боттарының бадылаашкынын Зюгановка берип турар-дыр. Социализм үезинде корум-чурум эки, амыдырал берге эвес турган деп санаарлар-дыр. Бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Чүү деп чугаалаар чүвел, дагаа бүрүзү бодунуң алаанче беле тыртар болгай. Олар рыноктуң ужур-утказын эки билбээн, эрги үелерде азыралыкчы хөөннерлиг чурттап амдажаан кижилер-дир деп дорт чугаалаар мен. Кижи бүрүзү бодунуң амыдыралы дээш кызып ажылдаар болза, чуртувус бай-байлак болур. Зюгановтуң намдарын номчуп көрдүм, хөй кезиинде комсомолга ажылдап чораан кижи болду. А комсомолчу удуртукчулар кымнарыл дээрзин кончуг эки билир мен. Кылган-бүдүрген чүвези-даа чок комсомолдуң чиигелделерин ажыглап амдажаан кижилер-дир ол. Эрги үе дээрге-ле, карак чаарының, күрүнеден хөйнү бодунга шиңгээдип алыксаар кижилерниң үези болбас ийикпе. Тудугга безин бажыңның чүгле тавааң салып алгаш, бүдүн бажың туттуна берген деп рапорттап турган чүве болгай. Мен аныяамдан тура ол бүгүге удур чордум, кижилерден бир аңгы дээр хамаарылга-биле мени көрбестеп тургулаан. Юрист кижи болгаш, хоойлуга үндезилеттинмээн, шын эвес тургускан отчеттуг саазыннарга ат салып бербес турган мен. Эрги үеже чүткүүр кижилер боттарының билиин белитпес, үениң маңын эскерип билбес улус-тур деп санаар мен.

Е. Ф Миронованың чоок кижилери база шупту Борис Ельцинни соңгаан болдулар. Тодаргай, чарт харыылары дээш Елизавета Филипповнага четтирдим.

Ам назы ортузу четкен кижилер-биле чугаалажып болдааш, ийи-үш-даа кижиден дилег кылдым. Ынчалза-даа улус та чүге, үези чок, далажып турары-биле чугаалажырындан ойталап кааптылар. Ам канчаар, оларның хостуг эргези-дир, улусче хөлүн эрттир базыышкын-даа кылбадым. Оларга көөрде, аныяктар мээн-биле улуг күзелдиг чугаалаштылар. Келир үе — оларның үези, оларның бодал-хөөннери кончуг чугула дээрзинде маргыш кайда боор.

Александр Симаков, 20 харлыг, ажылдап турар аныяк оол Григорий Явлинский дээш үнүн бергенин дыңнатты. Явлинский аныяк, энергиязы четчир, экономиктиг программалары эки, чуртту кризистен ушта тыртып шыдаар кижи ол дээрзинге Саша ыяк бүзүрелдиг болду. Ельцинге хамаарылгазын айтырарымга, ол бодунуң үезинде ажылдап каапкан, ам назы-хары улгаткан, оон кадында ол «ажыг чүвеге» база туралыг болгай диди. Григорий Явлинский дөмей-ле Ельцинден дора эвес, харын-даа оон-даа эки кылдыр реформаларны уламчылап шыдаар. Эрткен үе дугайында Саша чугаалаар-даа хөңнү чок болду.

Тыва университеттиң студентизи Юрий Моңгуш Борис Ельцинни соңгуп каан. «Баштай Григорий Явлинский дээш соңгуур деп турдум. Ынчалза-даа ол чаңгыс мээн үнүм-биле эртип шыдавас, оон орнунга демократ Ельцинни эртирип алыры чугула болур деп санадым» дидир.

Он беш дугаар соңгулда участогу 15 дугаар школада турар. Соңгулда участогунуң комиссия кежигүннериниң хөй кезиин көрген, даргазын таныыр болдум. Байлакай Чылбаковна-биле кыжын соңгулдалар үезинде база чугаалажып турган кижи болгай мен. Ам бо удаада оон оралакчызы, база-ла 15 дугаар школаның башкызы Светлана Коблова-биле чугаалаштым.

— Дашкаар үнгеш кээримге, электри удазынының өртенчиды кээп турарга, өртчүлерже долгаптым. Силер чыт эскербейн тур силер бе? — деп айтырды.

— Хуюксуг чыт билбейн тур мен. Кирип кээримге, будуксуг чорду харын. Сеткелге үезинде ындыг-ла ыйнаан дээш тоовадым — деп чугаалажып эгеледивис.

Ол-ла чугаалажып олурар аравыста, кандыг-бир айтырыг тодарадып каш-даа кижи келди. Светлана Викторовна шуптузунга чүнү канчаарын айтып берип олурду. Владимирден келген кижи мен, ушта бижиткен шынзылга талонум чок, паспортум бар — дээш бир херээжен соңгуурунче аажок ыйытты. Талон чокта силерни хүлээп алыр эргевис чок хоорайның соңгулда комиссиязынга барып көрүңер дээш Светлана алыспады.

— Кандыг эң маргылдаалыг айтырыгларга таваржып тур силер? — деп айтырдым.

— Кижилер үш документ — паспорт, шериг билет, шагдаа черинден № 9 шынзылга-биле соңгуп болур деп биске чугаалаан. Ынчалза-даа шериг улустуң документилеринде киир бижидилге бар эвес, бо дээш дыка маргылдаа үнүп турду — дидир.

Чугаавыстан кандыг түңнел үндүрүп болурул дээрге, эрткен соңгулдаларда-ла Байлакай Чылбаковнаның чугаалап турганы, хоорай комиссиязы участоктарга белеткели болгаш харыысалгазы чок кижилер үндүрүп бээриниң байдалы ам база катаптап турарын билдим. Светлана Викторовна аңаа чүгле дээди эртемниг эки белеткелдиг кижилер турар болза эки деп күзелин илеретти. Ынчанмайн аан, соңгукчулар даңзызы кылыр дээш неделя иштинде чидип чоруй баар, азы соңгулда хүнүнде келбес кижилерниң херээ чүү боор. Оон аңгыда, акшаны эвээш үндүрүп бергениң хомудап турарлар болду. Башкыларны соңгулда дээш кым-даа хоставаан, экзаменнер хүлээп алгаш, улаштыр участокка база ажылдаар, ол хиреде кижилерниң үе-шагы, үндүрген күжү хоомай үнелеттинерге кайын болур.

Он беш дугаар участокка чурум хажыдыышкыннары-даа болбаан, онзагай чүүлдер (Светлана Коблованың дыңнадыышкынының соонда өртчүлер дораан келген, подвалдан бээр хынааш, шупту чүве анаа дээрзин тодараткаңнар), чурум үрээшкиннери-даа болбаан. Орай кежээден эгелээш, хондур бүгү бадылаашкыннарны комиссия кежигүннери хайгааракчыларның киржилгези-биле чаңгыстап тургаш, хол-биле санап үндүргеннер.

Ниитизи-биле Тывага Президент соңгулдазы эки эрткен, соңгукчуларның идепкейи-даа бедик болган. Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыын езугаар алырга, Россияның аңгы-аңгы субъектилеринде баш бурунгаар түңнелдер езугаар Борис Ельцин бирги черде чоруп турар. Соңгулданы чаңгыс ээлчегден эртирип алган болзувусса, боттарывыска-ла эки, база катап соңгулда дээш шуудеп турбас, ажыл-агыйывыс-даа дүрген шуудаар. Оон башка соңгулдага сылдаглааш, ажыл-агый айтырыглары кыдыкы планда туруп турары таарымча чок болбайн канчаар.

Кижилер эки амыдыралга идегел-биле боттарының кандидаттарын июнь 16-да соңгаан. Чоннуң бүзүрелин алган тиилекчи кижи Президент болуп, чурттуң хөгжүлде-сайзыралын депшилгелиг деңнелге чедирип экээринге шупту бүзүреп турар бис.

Надежда ЭРГЕП.

* * *

Россия Федерациязының президент соңгулдалары эгелээринге чедир саннык минуталар артканда, найысылалдың Өөредилге № 16 соңгулда участогунга чеде бердивис.

Үениң ескерилгени илдең хире: шаандагы соңгулдалар эртенгиниң 6 шакта, изиг-соок-даа үеде эгелеп турда, чон, ылаңгыя бир дугаар соңгуур аныяктар мурнун былаашкан, чыглы берген турар чүве, бо удаада чүгле чаңгыс, «үш буттуг» угбай кымны-даа мурнап келгеш, фонтан кажаазында сандайланып алган олур ийин. Ынчалза-даа соңгулда участогу ажылды эгелээринге бүрүн белеткенген болду.

Соңгулда участогунуң даргазы Василий Лакпаевич Оюн мээн айтырыымга мынчаар харыылады:

— Харыысалгалыг ажылды организастыг эрттирери-биле белеткел ажылдарын бүрүн чоруттувус. Маңаа 2116 соңгукчу кээп, боттарының келир үедеги амыдыралынга шилилгени кылыр ужурлуг чүве. Дүүн суббота хүнү, хөй соңгукчулар боттарының дузалал ажыл-агый участоктарынга хүнээн, ынчангаш саадап тур боорлар.

8 шак. Участок даргазы соңгулданың байдалын хынап келген хайгааракчыларны чалааш, бюллетеньнер сугар хааржактарны, бадылаар кабиналарны бирден бирээ чокка көргүзүп, таныштыргаш, бадылаашкынны эгелээн. Даянгыыжын үшкү бут кылган демги угбай — инвалид И. В. Коробкина бир дугаарында хүлээлгезин күүсеткеш, чорупту. Улуг-биче чон оон улаштыр бадылаашкынны эгелээн.

РФ-тиң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттарның саны он, альтернативтиг болганындан, соңгааш, чанып турарлардан кымны дээш бадылааның айтырып көөрге чаңгыс аай эвези база илден чорду. Ельцин, Явлинский, Зюганов, Жириновский, Лебедь дээш, оон-даа өскелерни бадылааннар бар. Бо соңгулдага частырыг кылып, шын эвес шилилге кылбас дээш соңгукчу бүрүзү боттарынга ылап-ла шилилгени кылганы көстүп кээр. Участокка соңгулдалар чогуур үе-шагында, будулгаазыннар чокка доозулган. Соңгаар, сайзыраңгай черлерде ышкаш, электрон-санаалга техниказы бар эвес, комиссия кежигүннери бюллетень бүрүзүн салаа өттүрүп санап, ылавылап турда шак-үе херек болгай, соңгулдаларның түңнелин номчукчулар дараазында тодаргайы-биле билип аптарлар.

Алексей АИР.

ЧУРУКТАРДА: соңгулдалар үезинде.

* * *

Россия Федерациязының президентиниң соңгулдалары болуп эрткен болгай. Бистиң Кызыл хоорайга ооң ажыл-чорудулгазы кандыг янзылыг чоруттунуп турарын сонуургап, 2 аңгы участокка барып, ооң даргаларынга ужураштым.

Участок № 20. Соңгулда комиссиязының даргазы Б. Ф. Андросов 17 шак чартык үезинде байдал-биле таныштырды: — Бистиң участокта ниитизи-биле шупту 3,5 муң соңгукчу бар. Бо үеге чедир оларның 1460 кижи кээп соңгуп каапты. Оларның иштинде 26 кижи билдиришкин бижээн, ынчангаш бажыңынга баргаш соңгуттурдувус. Кежээ 10 шакка чедир 50 хуу хире түңнел-биле доозар хире-дир бис.

Участок № 19. Соңгулда комиссиязының даргазы Т. И. Хаит 18 шакта байдал-биле таныштырды. — Даңзы езугаар 1725 соңгукчу бисте бар. Соңгукчуларның идепкейи арай хирелиг ийин. Ам бо үеге чедир 815 кижи соңгуду. Чон колдуу дачаларында боор, кежээ келгеш, келирлер боор деп бодап тур бис. 10 шакка чедир 50 хуу түңнел-биле доозар боор бис.

Каң-оол САТ.

* * *

Кызылдың Малчын № 18 соңгулда участогунга соңгулда АТБ-1-ниң кызыл-булуңунга эртенгиниң 8 шакта эгелээн.

Соңгулда участогунуң даргазы В. К. Фроловтуң чугаазы-биле алырга, эрткен чылдың декабрьда болган соңгулдага бистиң даңзывыска 1900 ажыг соңгукчулар турган болза, ам бо шакта 1436 кижи даңзыда кирип турар. Чайгы үеде кижилерниң шимчээшкини хөй-дүр деп турары шын. 8 шак чедерге-ле, соңгукчуларның бадылаар залы ажыттынган, участок соңгулда комиссиязының даргазы Владимир Кузьмич соңгукчуларны залче чалады.

Бир-ле дугаарында, республика типографиязының аныяк ажылчыны Валерий Тыкыл-оол, күш-ажылдың хоочуну, 70 харлыг Мая Лерм, «Тэс» компанияның чиңгине директору Седип Шожулчап бадыладылар. Мооң мурнунда соңгулдависте бодунуң талазындан деткимчени көргүзери-биле 20 ажыг активчилерни база чоруткан турган. Соңгулдага ыяк белеткенип, частырыгларны болдурбазы-биле баш бурунгаар ажылдарны-даа чоруттувус. Харыысалгалыг бо үеде ылаңгыя кижилер-биле чугаалажып билири кол чүүл болур дизе частырыг болбас боор.

ларга көөрге, бо соңгулда участогунда ындыг-ла хөй кижи чок, соңгукчуларның кээп турары эвээш, 10 шакка чедир чүгле 76 соңгукчу соңгаан. Чамдык соңгукчулар боттарының шын-на сеткилин чажырбайн чугаалап турдулар. Харылзаа автобаазазының моторизи Сергей Кулендин мынча диди:

— Бо удаада РФ-тиң Президентизинге Б. Н. Ельцин дээш бадылап шыдавас мен, чуртувус кайы хире сандараан-дыр, бүдүрүлгелер шупту туруп алган, ол тоймаглаттынып үрелген дээш кым-даа харыысалга чүктевейн турар. Акша-шалың үезинде үнмес, 3 ай иштинде шалың албайн тур мен. Коммунистер чуртту баштап турда, моон дээре турган.

— Кымны деткиири, бадылаары кижи бүрүзүнүң хостуг эргези, ындыг-даа болза, Россияның салым-чолу дээш соңгулда чоруп турда, бо участокта соңгукчуларның эвээш кээп турарын кайгап тур мен — деп, күш-ажылдың хоочуну Кара-оол Оюн бадылапкаш, үнүп бар чыда, ынча диди. Кежээкиниң 6 шакка чедир бүгү даңзыда кирген соңгукчуларның чүгле 36 хуузу бадылаан.

Сергей ХЕРТЕК.

* * *

Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда 90 дугаарлыг соңгулда участогунга АКМК-ның девискээринде чурттап турар соңгукчулар хамааржыр.

Соңгулда комиссиязының даргазы М. Ү. Шывыктан соңгулда канчаар эртип турарының дугайында сонуургап айтырарымга, ол мынчаар харыылады:

— Россия Федерациязының Президентизинге кандидатты бадылаар бетинде бистиң 11 кежигүннүг комиссия соңгулдаларга уткуштур белеткелди багай эвес чоруткан деп санап турар мен. Рыноктуң бо берге үезинде аравыста хоочун башкы З. Ш. Соян, аныяктар Олег Доңгак, Клара Моңгуш, Елена Рогалева дээн ышкаш идепкейлиг ажылдап турарларның хөй болганы өөрүнчүг. Бо участокта хаара туттунган 41 кудумчудан 2500 соңгукчуну даңзылааш, чалалгаларны тараткан бис. Каа-Хем суур чагыргазы соңгулдаларга белеткел ажылдарын чорудуп турар үе-

Соңгулда болур хүнде эртенгиниң 7 шакта-ла чон хөй-биле чыглып келген. Моон оларның харыысалгалыын, келир үези дээш дүвүреп, сагыш човап турарын, төлептиг кандидатты бадылап алыр дээш келгенин эскердим. Бир шак-ла хире үе эрткенде 400 ажыг соңгукчулар бадылапкаш барганнар. Бир дугаар соңгуп келген аныяк 12 соңгукчуга белектерни тывыскан. Чылдагаанныг 30 кижилер бажыңынга бадылаан. Даңзыда кирген улустуң арасындан 15 соңгукчу өске черлерге бадылаар чөпшээрелди алганнар, өскээртен келген 10 кижини немелде даңзыже киирдивис.

Соңгулда үезинде политиктиг хөй-ниити организацияларының төлээлери доктаамал турган. Оларның талазындан биске соңгулданың хоойлу-дүрүмүн хажытканының дугайында сагындырыглар кирбээн. Кожууннуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары боттарының хүлээлгезин төлептии-биле күүсеткеннер.

Соңгулда участогун орансава-биле хандырганы дээш база бистиң негелделеривисти чөптүү-биле күүсеткени дээш 1317 дугаарлыг АКМК-ның даргазы Людмила Васильевна Новицкаяга өөрүп четтиргенивисти эш-өөрүмнүң мурнундан илередир-дир мен.

* * *

Каа-Хем кожууннуң Суг-Бажы сумузунуң 73 дугаарлыг соңгулда участогунуң девискээринде шупту 500 ажыг соңгукчулар хаара туттунган.

Июнь 16-ның хүнүнде сумунуң чагыргазының бажыңынга эртенгиниң 8 шакта Россия Федерациязының Президентизинге кандидатты бадылаар мурнуу чарыында соңгулда комиссиязының даргазы О. С. Балчырбай байырлалды ажыдып, сөс ап чүве чугаалааш, куруг урнаны бадылаары-биле чыглып келген чонга ажыдып көргүскеш, таңмалаан. Ооң соонда партия, совет органнарынга ажылдап чораан, амгы үеде пенсионер Т. Ч. Самбуу урнаже баштайгы бюллетеньни суптарга, чаңгыс чер-чурттуглары аңаа улажып, идепкейлии-биле соңгуп кирипкеннер.

Девискээрни бадыладыры-биле комиссия кежигүннерин хуваап каан болганда, хемниң ол-бо чарыында малчыннарже ийи кижи кожууннуң шагдаа ажылдакчылары-биле кады аъттаннар. Комиссияның база бир кежигүнү суурда бажыңнарында аарыг кижилерни соңгудары-биле чорупкан.

Кожууннуң иштинде соңгулдалар дугайында медээлерни алгаш көөрге, бо сумуда соңгулда организастыг байдалда эртип турар болган. Эртенгиниң 10 шакта үстүнде адаанывыс 500 ажыг соңгукчулардан 300 кижи бадылаашкынга идепкейлии-биле киришкеш, шилип алганы кандидадын соңгаан.

Соңгулда хүнүнде суму чагыргазы чоннуң культурлуг дыштаныылгазын организастап, клубка халас кинону көргүскени өөрүнчүг болган.

Ольга САНДАРАА.

* * *

ДАПСЫ-АКСЫ. (Бай-Тайга кожуун). Кара-Хөл суму чагыргазының девискээри делгем-даа, орук-чирик-даа берге, ыраккы коданнарда малчыннарга, чурттакчы чонга дүрген чедер арга чок. Ооң уламындан бо девискээрге Россия Федерациязының президентизинге соңгулдаларның бадылаашкынны хуусаа бетинде бир хонук бурунгаар эгелээн. Ыраккы черлерде чурттап турар соңгукчуларның даңзызын баш бурунгаар тургускаш, тос «шавар хааржакты» белеткээн, ынаар баар участоктарның соңгулда комиссияларының кежигүннерин тодараткан.

Сумуда егерь Максим Делгерге Кара-Хөлдүң бажында соңгукчуларга «шавар хааржакты» чедирер, бадылаашкынны организастаар даалга онаашкан. Суурдан машиналыг үнгеш, Кара-Хөлге чедиртип алыр, оон моторлуг хемеге олурупкаш, он километр ажыг черни эрткеш, аъттыг соңгукчуларга чедер, чамдыызынга чадаг баар. Бо берге болгаш харыысалгалыг даалганы Максим Иргитович чогуур хуусаазында күүседип шыдаан.

Сумунуң девискээринде ийи соңгулда участогун тургускан, оларга бадылаашкын чогуур үезинде эгелээш, доозулган. Бадылаашкынга соңгукчулар идепкейлиг киришкеннер.

Дапсы-Аксының соңгулда участогунга (даргазы Ч. Л. Күжүгет) бадылаашкын организастыг эрткен.

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Барыын-Хемчик кожууннуң 13 соңгулда участогунга бадылаашкын чогуур шагында эгелээн. Даңзыда кирген 7247 соңгукчунуң 5782-зи кежээкиниң 9 шакка чедир бадылаан, азы 77 хуу болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Председателю:

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕР

Дүүн июнь 17-де республиканың Төп соңгулда комиссиязы июнь 16-да болуп эрткен президент соңгулдазының баш бурунгаар алдынган көргүзүглерин үндүрген. Тываның бүгү соңгукчуларының саны — 153.376 кижи. Дүүңгү хүннүң 15 шакта чедир Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем кожууннардан көргүзүглер Төп соңгулда комиссиязынче кирбээн. Кызыл, Ак-Довурак болгаш арткан кожууннарның канчаар соңгааның түңнелдерин баш удур алдынган саннар-биле көргүзерге мындыг.

Бадылаашкын бюллетеньнеринче 10 кандидатты киирген. Үстүнде адаттынган ийи кожуундан аңгыда, республиканың соңгукчулары Борис Ельцин дээш 59,4 хуу бадылаашкынын берген. Ийи дугаар черде Геннадий Зюганов. Ол Тываның соңгукчуларының 21 хуузунуң деткиишкинин алган. Үшкү черде Александр Лебедь, ол 4,9 хуу бадылаашкынны алган. Григорий Явлинский —4,5 хууну алган. Ооң соонда биезги Владимир Жириновский чорун олурар, ооң деткикчилери 3,2 хуу болган. Арткан кандидаттар бир хуу безин четпейн турарлар.

Кожууннар, хоорайлар аайы-биле көөрге, Кызыл хоорайның 14.321 соңгукчузу Ельцинге үннерин берген. Хоорайның ниити соңгукчуларының саны 58.717 кижи болуп турар. Барыын-Хемчик 7581 соңгукчулуг, оларның хөй кезии Борис Ельцинни соңгаан (5201 кижи). 11-12 муң соңгукчулуг Чөөн-Хемчик биле Кызыл кожууннар база Ельцинни хөй деткээн.

Г. Зюганов биле А. Лебедь дээш Кызыл хоорай биле Кызыл кожуун элээн хөй соңгаан.

Ниитизи-биле Тываның соңгукчуларының 68,01 хуузу РФ-тиң президент соңгулдаларынга киришкен болуп турар.

Бо көргүзүглер амдызында четче эвес дээрзин база катап сагындыраалы. Төп соңгулда комиссиязы төнчү түңнелдерни үндүрүптерге, номчукчуларывыска долу медээни бериптеривис албан болур.

Бистиң корр.

АЛДЫН МЕДАЛЬДАР ТЫВЫСКАН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазак бажыңының хуралдаар залынга республиканың школаларын алдын медаль-биле дооскан доозукчуларга байыр чедирип, медальдарны тывыскан.

Бо уттундурбас байырлалды өөредилге сайыдының бирги оралакчызы Л. Т. Марченко ажыткаш, мооң мурнунда доозукчуларга алдын медальды школа директору тыпсып турган болза, бо чылын Президентиниң тыпсып турары дээрге-ле, Чазактың уруглар дээш, оларның келир үези дээш сагыш салыышкыны дээрзин үнелеп, өөрүшкүзүн илереткен.

Бо чылын ниитизи-биле 22 кижи алдын медаль-биле школаны дооскан. Оларның арасындан 14-ү Кызыл хоорайдан, артканнары кожууннардан. Кызылдың дугаары 3, 14, 11, 9, 1, 15 база Көк-Тей, Туран школаларындан медалистер хөй болган.

Чүгле 5-ке өөрениири база улуг талант болгай. Ону чүгле кызымак, бурунгаар чүткүлдүг кижи чедип алыр. Ынчангаш бистиң доозукчуларывыс Россияның аңгы-аңгы дээди өөредилге черлеринче кирерлер. А Кызылдың күрүне университединче кирерлер экзамен дужаавас.

Медалистерге хоорайның өөредилге килдизиниң эргелекчизи А. К. Моңгуш, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң комитединиң даргазы Л. Х. Тас-оол сөс ап чүве чугаалааш, уругларга байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды, чедиишкиннерни күзээннер.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак алдын медальдарны тывыспышаан, Тыва Республиканың Сүлде демдээн сиилбип чураан хол шактарын белекке берген.

Ол-ла хүн Шериг-оол Дизижикович Кызылдың 2 дугаар школазынга барып, Наташа Моңгуш биле Орлан Чывырага мөңгүн медальды тывыскан. Президент бо школаны 1962 чылда мөңгүн медаль-биле доосканын демдеглээш, школаның доозукчуларынга ак орукту күзээн.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ТООЛАЙЛЫГ, МӨГЕН-БҮРЕН — КЭЭП ЧОРБААН ЧЕРЛЕРИ-ДИР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей чоокта чаа Мөңгүн-Тайга кожуунну кезип, ооң чурттакчылыг суурларынга ужуражылгаларны эрттирген. Орук ара ол Хандагайтыга чедип, суурнуң чону-биле ужуражылганы эрттирген. Ооң соонда Мөңгүн-Тайга кожууннуң эң-не кадыр-берт, чүгле кыры-биле куш, самолет ужуп эртер деп чугаалап болур чери, чаа тургустунган (2 чыл ажып туру) «Тоолайлыг» колхозтуң ажылчыннары-биле шаанда салбыр төвү турган, ам колхоз төвү апарган каш бажыңнарлыг суурунга ужуражылганы эрттирген. Аңаа кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Ю. Д. Доскаар ниити кожуунда тургустунган байдалды таныштырган. Тоолайлыг девискээри чүгээр-даа болза, июнь эгезинде, май төнчүзүнде улуг хар чагганындан кожуунда кончуг дүшкүүрлүг байдал тургустунган.

Чайлаглап үнген малчыннарның кодаңнарында ажык кажааларда хой, өшкү улуг хардан шимчээр харык чок турупкан, ол-бо кодаңнарга машина байтык, трактор безин чедип албас болган. Юрий Донгакович «Малчын» кооперативтиг ажыл-агыйның директору А. Д. Кунгаа-биле бир кодаңның мал-маганын хар чок черже үндүрүп турганын база чугаалады. Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей Мугур-Аксы суурга орай кежээ кожуун чагыргазының даргазы Ш. И. Намының ажылдаар өрээлинге чедип кээрге, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги С. И. Шуугуур баштады даргалар, специалистер чыглып кээп, ол-бо черлерде тургустунган байдалды тайылбырлап илеткеди.

Июнь айның эгези. Мындыг чайгы чаагай эки үеде Мөңгүн-Тайгага шак мындыг агаар, баксырап, улуг хар дүшкенин улуг назылыг кырганнар безин билбес болду. Эрткен кыжын Мөңгүн-Тайгага хар эвээш дүшкен. Час база-ла кургаг болганы-биле малчыннарны дарый чайлагладып үндүрүпкен. Бойдустуң халавын кым манаап боор. Каш хонук улаштыр хар ургаш турупкан. Кажааларда хой үнместээн. Шимчээр харыы чок тургулапкан. Кадарчылар, оон-моон орук-чирик бергеде чедип келгеннер, мал-маганы өъткарары-биле орук изеп, ынай-бээр үндүрген. Бир эвес кижилерниң кызымаа, шудургузу эвес болза, та чеже мал турган черлеринге кырлып каар чүве. Ол хиреде-ле кожуунга 800 ажыг баш мал каш хонук иштинде аштап, чудап өлген. Шаанда Мөңгүн-Тайгага база-ла июнь айда 10 муң ажыг хой чаштап калганда, улус кайгап турган чүве. Ам 800 баш чүве дээрге харыкчок чүве ышкажыл дээрге, душкан-на кижи: «Бо берге үеде ол дээрге улуг каража, когарал ышкажыл» дээр болду...

Тоолайлыгга, Мугур-Аксынга, Кызыл-Хаяга эрткилээн ужуражылгаларга К. А. Бичелдей Россияда, Тывада социал-экономиктиг, политиктиг байдалдарга тодаргай доктаап, бөгүнгү нарын айтырыгларны чоңга чедир тайылбырлаан. Бөгүнде чонну дүвүредип турар чидиг айтырыгларның бирээзи акша-шалың. Тыва Республиканың Чазаа 1996 чылдың бюджет акшаландырыышкынның барык четчир камгалап ап шыдаап-даа болза, бо чылдың эгезинден тура ай санында кээр ужурлуг акшаның эвээш хуузу кээп турар. Ниити Россияда акша талазы-биле нарыыдаашкынның бир чылдагааны болза. Чечняда дайын боор турар. Бо чылда ынаар 24-25 хире триллион рубльди чарыгдаары көрдүнген. Ол дээрге бо хүннүң байдалы-биле Тываның 20 ажыг чылда чарыгдаар бюджеди хире боор турар. Амгы үеде республикага берип турар акша-хөреңгини чүгле шалыңга, пенсия, пособиелерге углап турар. Оон аңгыда эрткен чылдың декабрьда, ам бо июнь айда соңгулдаларга база хөй акша-хөреңгини чарыгдап турары билдингир.

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларында орта, турум ажылдап турар бүдүрүлгелер ховартаан. «Каа-Хем» разрезтиң хөмүр-дажындан аңгы огулуг бүдүрүп турар продукциявыс чок. «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттар шагда ажылдавастаан. Көдээ ажыл-агыйда-даа депшип үнүп, көдүрлүп турар чүве чок.

К. А. Бичелдей ужуражылгалар үезинде оор-биле, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирериниң чугулазын онзалап айтып, бо талазы-биле кылып болгу дег хемчеглерге доктааган. Чоокку үеде Россия Федерациязының чаа Кеземче кодекизин хүлээп алыры көрдүнүп турар. Ында кем-херек үүлгедиикчилеринге удур элээн шыңгыыраашкыннар көрдүнген. Ооң мурнунда кайы-бир кижи 2-3, оон-даа хөй статьялар-биле көрдүрер кем-херек үүлгедип каар болза, ол статьяларның кайы-бирээзи-биле шииттирер турган. Ам ындыг эвес болур. Каш статьяларга кирер кем-херек үүлгеткен болдур, ол статьяларның көрдүнген чылдарын кадып тургаш, ынча чылда шиидер. А бир эвес шииттирген чылы 15-тен ажа бээр болза, ындыг кижи келдерелге (амнистияга) таварышпас.

Оор кылган таварылгада, шаандагы Тываның кеземчезин ажыглап болурунуң аргалары илереп турар. Чижээ, кым-бир кижи оор инек оорлаан дижик. Ол кижиге ол инектиң ээзинге ийи инек төледир, бирээзин — дуюун тургустурар, ийигизин — ооң моральдыг качыгдаашкыны дээш. Оор кылган кижи суд-шүүгү шүүделинге база бир инекти төлээр. Ынчап кээрде, оор кылыр чорук ол кижини үш-дөрт дапкыр каражага таварыштырар. Боду төлээр шаа чок болза, төрелдери, арбаны, сумузу төлээр апаар. Мындыг чижектиг болгаш өске-даа шыңгыы хемчеглерни көрүп тургаш, оорлаар, кем-херек үүлгедир чоруктардан чарлыры амгы бистиң бо амыдыралывыска онза чугула.

Ужуражылгалар үезинде, ылаңгыя Кызыл-Хаяга, Мугур-Аксынга кызыгаар талазы-биле чоң хөй айтырыгларны салып, Моол таладан оорнуң киткээнин, кызыгаар камгалалын шыңгыырадырының чугулазын көдүрүп турган.

К. А. Бичелдей чораан-на черинге ажыл-агый байдалын айтырып, болдунар дуза кадарының аргаларын көрүп, сүмени берип чораан. Чижээ, «Тоолайлыг» колхоз 4000 ажыг ангор өшкүлүг, 2 муң баш сарлыктыг. Өшкүнүң дүгү-даа, сарлыктың эъди-даа сайгартынары дыка берге. Ооң девискээриниң чурттакчы чонунуң мал-маганының дүгү, эъди база бар. К. А. Бичелдей бо айтырыгны шиитпирлежиринге дузалаарын аазаан.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң төвү Кызыл-Хая суурда станциязы ажылдавас, чырыы чок, чунар-бажыңы, эмнелге пунктузундан бээр ажылдавас, берге байдал тургустунган черлерниң бирээзи. Станцияны, чунар-бажыңны, суурда кудуктарны кожууннуң чогуур албан черлеринге дамчыдар талазы-биле айтырыгны ужуражылгалар үезинде база шыңгыы тургускан.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү К. А. Бичелдей кожуунга чоруп турган үезинде хүлээп алышкыннарны база эрттирген. ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы-биле кады Мөңгүн-Тайга кожуундан депутат, ДХ-ның Экономика, сан-хөө болгаш чээли комитединиң кежигүнү В. Х. Иргит ужуражылгаларга киржип, бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап берип, айтырыгларга харылап чораан. К. А. Бичелдей Тоолайлыг, Мөген-Бүренге бир дугаар четкенин, ол черлерниң орук-чирииниң бергезин, бойдус чурумалының чаражын, чонунуң ажыл-ишчизин магадаанын илереткен.

Мижит-оол СААЯ.

АРЕНДАТОР

Сүт-Хөл кожууннуң «Алдан-Маадыр» совхозунда Виктор Төгүс-оолович Ооржак арендатор боор, 4 чыл ажыг үеде үре-түңнелдиг ажылдап турар. Оон мурнунда чылдарда төрээн совхозу «Алдан-Маадырга» 18 чыл иштинде үзүктелиишкин чок шаңнал-макталдыг чолаачылаан. В. Т. Ооржакты езулуг-ла «алдын холдуг» деп болур. Ол машина-балгаттың эң нарын кезектерин кылыр талазы-биле чүгле «Алдан-Маадыр» совхозтуң эвес, өске-даа черлерден дуза дилеп келген кижилерге ачы-дузазын көргүзүп, оларның өөрүп четтирген чылыг чымчак сөстерин чаңгыс эвес удаа дыңнап келген.

Ооң звенозунда 5 кижи бар. бо чылын олар 12 гектар черниң 24-үнге хөй чылдыг сигенни, 10 гектар черге чиңге-тарааны, а арткан черлеринге ак-тараа, арбай, суланы чажып тарыырлар. Ол тараан тараа культураларындан ортумаа-биле 1 гектардан 16—17 центнер дүжүттү алыр сорулгалыг ажылдап турарлар. Бо хүннерде В. Т. Ооржактың звенозу 90 га ажыг черни эки шынарлыг суггарып алган, ам удавас ол черлерин аңдарып, тараа культураларын тарып эгелээрлер. Ук арендаторлар звенозундан бодунуң ажылынга ээ-харыысалгалыг, кызымак эки ажылдап турарларга Владимир Куулар, Мерген Монгуш, Василий Сарыглар дээш, оон-даа өскелерни улуг чоргаарал-биле адап болур. В. Т. Ооржак ниитиниң ажылы-биле капсырлаштыр, өениң негелдезинге дүүштүр дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, картофельди, ногааны, тарааны тарып, 17 инекти, 4 аъттты, 50—60 өшкү, хойну тудуп, бай-шыырак чурттап орар. Оон-биле чергелештир ол үлегерлиг ада 3 кысты кижизидип, өөредип турар, улуг уруу Дамырак Викторовна Ооржак садыг училищезинде, а арткан ийи уруглары школада үлегерлиг, эки корум-чурумнуг деп мактадып өөренип турар.

Хөй-ниитиниң-даа, бодунуң-даа ажылынга эрес-кежээ, кызымак, тура-соруктуг, биче сеткилдиг, дузааргак, чонунуң хүндүткелин чаалап алган «алдын холдуг» тараажы Виктор Төгүс-оолович Ооржакка ам-даа эки ажылдаарын күзедим.

Дадар-оол МОНГУШ.

Хоорайларга болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерге тудугга чер ажыглалының кызыгаарын тургузарының чурумунуң дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1996 чылдың май 8.

№ 186. Кызыл хоорай.

Тус-тус кижилерге болгаш юридиктиг эрге-байдалдыгларга хоорайларда база чурттакчылыг өске-даа черлерге чер участоктарын салгал дамчып, бүгү назынында ажыглалга быжыглаар болгаш дамчыдар, арендага бээр, а ол ышкаш оларны бүрүткээр, үндүрүг онаар, үлеттинмес өнчү-хөреңгиге хамаарыштыр хуваалда-дугуржулга тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Хоорайларга болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерге тудугга чер ажыглалының кызыгаарын тургузарының чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитеди, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы болгаш Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизиниң эргелеп-башкарылгазының талазы-биле күрүне комитеди хоорайларга болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерге тудугга чер ажыглалының кызыгаарын тургузарының чурумунуң дугайында Дүрүмнү боттандырар талазы-биле методиктиг документилерни 1996 чылдың дургузунда ажылдап кылгаш, бадылаар.

3. Эргежок чугула апарган таварылгада, чер ажыглалының кызыгаарын тургузарының талазы-биле айтырыгларны көөрү-биле тускай комиссияларны тургузарын тус чер бот-башкарылгазының органнарынга сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 1996 чылдың май 8-те үндүрген № 186 доктаалы-биле бадылаан.

Хоорайларга болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерге тудугга чер ажыглалының кызыгаарын тургузарының чурумунуң дугайында

ДҮРҮМ

1. Хоорайларда болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерде чер участоктарын болгаш үлелгеге кирбес эт-хөреңгини оларның-биле тудуш кезээ боор турар ооң-биле холбаалыг оран-саваны, тудуг-суурну тус-тус кижилерге база юридиктиг эрге-байдалдыгларга салгалдан салгал дамчып, бүгү назынында эдилээр, ажыглаар, арендага бээр кылдыр быжыглаар, а ол ышкаш оларның бүрүткелин чорудар, үндүрүг онаар, шимчевес өнчү-хөреңгиге хамаарыштыр хуваалда-дугуржулга кылыр сорулга-биле бо Дүрүм ажылдап кылдынган.

2. Дүрүм дараазында сорулгаларның күүселдезинче угланган:

шимчевес объектилерниң тургустунган кызыгаарын доктаадырынче;

тургустунган тудуг шөлүнче шимчевес эт-хөреңгиниң чаа объектилерин хевирлеп тургузарынче.

3. Чер ажыглалының кызыгаарын (моон ынай черниң кызыгаарын демдектээри деп ажыглаттынар) туттуна берген, ам тудар деп-даа турар тудугларга хамаарыштыр оларны хоорайларга база чурттакчылыг өске-даа черлерге тудуг чорударының келир үедеги планынга, планнаашкын төлевилелдеринге болгаш девискээрниң хөгжүлдезинге хамааржыр өске-даа документилерге дүүштүр доктаадыр.

Хоорайларның болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерде бар тудуг чериниң кызыгаарын демдектеп турар үеде, транспорт болгаш инженер дериглерлиг девискээрни, а ол ышкаш ниити ажыглалдың черлерин чер участогунуң кызыгаарынче киирбес.

4. Тудугнуң бүгү-ле хевирлеринге кызыгаарны демдектээрде албан чугула чүүлдер:

амгы бо Дүрүм хүлээп алдынгыже чедир юридиктиг эрге-байдалдыгларга болгаш тус кижилерге салгалдан салгал дамчып, бүгү назынында эдилээр кылдыр дамчыткан, а ол ышкаш күрүне болгаш муниципалитет база арендага берип каан чер участоктарының кызыгаары, хемчээли, Тыва Республиканың хоойлуларында көрдүнген өске таварылгадан аңгыда, эде көрүп болбас;

чер участогунуң девискээринге шимчевес эт-хөреңгиниң санынче кирип турар шупту объектилер, аңаа чедер, олче эртер черлер киир санаттынар, а ол ышкаш социал инженер-транспорт инфраструктураның социал бүгү объектилеринге чедер арга хандыртынган турар ужурлуг.

Кызыгаарны тургузуп турар үеде чер участогунуң кызыгаарында оларга эргежок чугула объектилерни ажыглаар эргени өске-даа хамаатыларга хандырар: магистральдыг инженер дериглелер тургускан ийикпе, азы аңаа көрдүнген чер адааның база чер кырының кезээ, участок девискээриниң дашкаар объектилерге чедер оон өске чер чок болза, чадаг кижилер эртер, чоруур черлер, а ол ышкаш ниити ажыглалдың эргежок чугула объектилери тудуг чоруп турар үеде хоорай тудуушкунунуң күштүг боор турар нормативтери болгаш тудугнуң чуруму дээн чүүлдерге дүүштүр чорудар дээн чүүлдер ында көрдүнген.

5. Черниң кызыгаарын демдектеп тура:

транспорт болгаш инженер дериглелерлиг девискээрин чугула кол шугумнарның планынга дүүштүр аңгылап тускайлааны-биле магистральдар арасының девискээрин (чурттакчылыг районнар, микрорайоннар, үлетпүр районну) кварталдарга аңгылап үскен арга-биле планнаан структура кезектерин тускайлаарын чорудар;

бар болгаш чаа шимчевес объектилерниң кызыгаарын тургузарда, чер участоктарын демдектээр.

6. Девискээрни демдектээрде Тыва Республиканың чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитединиң, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызының, Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарарының талазы-биле күрүне комитединиң хоорайлар база чурттакчылыг өске-даа черлерге тудуг чорударда чер ажыглалының кызыгаарын (демдектээри) тодарадыр талазы-биле кады шиитпири-биле бадылааны методиктиг документилерни ажыглаар.

7. Демдектер тургузар ажылды тус чер бот-башкарылгазының органнарының доктаалы-биле ийикпе азы шимчевес объектиниң ээзиниң чагыы-биле чорудар. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының демдектер тургузар талазы-биле доктаалы болгаш ону чорударының хуусаазын тус чер парлалгазынга чырыдар.

8. Демдектер тургузарынга херек чүүлдер:

белеткел ажылдары чер участогунуң девискээрин тургузар талазы-биле шимчевес эт-хөреңгиниң ээлериниң чагыгларын чыыр, демдектээринге көрдүнүп турар микрорайоннуң, кварталдың девискээринде чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле девискээр органнарының болгаш техниктиг инвентаризация бюрозунуң медээлери, инженер-транспорт инфраструктураның планнары, деткимче планнарның, план-төлевилелдиң, хоорай тудуушкунунуң документилери, чер берикчизиниң документилери, чер участогун ажыглаар эрге тургускан документилерни белеткээр; демдектээринге көрдүнген девискээрни ол бодун шинчилеп көөр болгаш чер участогунуң херек кырында ажыглалын тодарадыр).

Микрорайонну азы кварталды демдектээриниң планын ажылдап кылыры, шимчевес эт-хөреңгиниң ээзи болур юридиктиг албан черлери база тус кижилер-биле ону дугуржуру болгаш көрдүнген чуруму-биле бадылаары;

ол-ла бодунга кызыгаарны херек кырында бары-биле тургузары.

9. Демдектээшкин планын ол микрорайоннуң азы кварталдың кызыгаарында шимчевес эт-хөреңгиниң ээлери тус-тус кижилерниң болгаш юридиктиг эрге-байдалдыгларның азы тус чер бот-башкарылга органнарының эгелээшкини-биле ажылдап кылыр.

Демдектээшкин планын микрорайонга азы кварталга чугула шугум кызыгаарын езугаар 1:2000 масштабтыг кылдыр ажылдап кылыр болгаш ол бүгүдеге билдингир, ажык болур ужурлуг.

Чер участогунуң кызыгаарын кол чугула шугумнар, оруктуң төп ортузу-биле база өске кызыгаарлар-биле доктааттынар.

Демдектээшкин планынга:

чер ажыглалының кызыгаарынга дугуржулга актызын;

чер ажыглалының кызыгаарынга дүүштүрүлге каталогун;

бижиттинген хүлээлгелер даңзызын;

тайылбыр бижикти кожар.

10. Демдектээшкин планын тус чер бот-башкарылгазының органының шиитпири-биле доктаадып бадылаар болгаш чер участогунуң кызыгаарын тургузарынга бодунуң херек кырында бар байдалы-биле тургузарынга, ону демдектеп быжыглаарынга болгаш шимчевес өнчүнү тургустунган чурум езугаар бүрүткээринге үндезин болур. Камгалал херим тудугларын ээлери тудуг чорудулгазының дүрүмүн езугаар кылыр.

11. Чуртталга тудуунуң иштинге демдектээшкин чорудар ажылды организастаарын тус чер бот-башкарылгазының органнарының демдектээшкин ажылдарын чорудуп турар үеде тургусканы чер курлавырының болгаш чер тургузуунуң, архитектура болгаш хоорай тудуунуң, күрүне (муниципал) эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар комитеттерниң удуртукчуларын, специалистерин хаара туткан тускай комиссия чорудуп болур. Комиссияның ажылынга тус чер бот-башкарылгазының өске-даа органнарының төлээлери, а ол ышкаш шимчевес өнчүнүң ээлериниң эрге-ажыктарын төлээлеп турар кижилер, юридиктиг эрге-байдалдыглар болгаш өске-даа хамаатылар киржип болур.

Каңдаашкынныг чылдың сагындырыы

ДҮВҮРЕНЧИГ БИР ХҮН

Эрткен май айның 13-те Мөңгүн-Тайга кожуунда «Малчын» коллективтиг бүдүрүлге чериниң (директору А. К. Доңгак) Кара-Хову деп черинде хойжуларынга кончуг дүвүренчиг, харын-даа коргунчуг хүн болган.

Ону бистиң черниң чону ам-даа чугаалашпышаан, оларның сеткил-сагыжында аар хүн болуп таңмаланып арткан. Ол бүгүнү мен база көрген болганымда, белен черле утпайн чор мен.

Кара-Ховуга чогум чүү болганын чугаалаарга мындыг. Хоочун хойжу Көгел Хомушку Сайгакты деп черде кыштаандан чазаглап көжерде, хой кажаазында бүдүү өрттенип чыткан көржеңин чедир өжүрбейн чорупкан чүве-дир. Өрттенип эгелээн эрги өдек бүдүү көстелип чыткаш, майның 13-те күштүг шуурган-хаттың хайы-биле хып үнген. Күштүг хатка чаштанчы чалбырааштар өзектелип, кыштагның ол-бо талаларынче, өштүг чүве дег, чашканналганының түңнелинде, дөрт чыл болган кажаа 20-30 минута иштинде-ле, кургаг хаг дег, хүрт дээн.

Бо өрттү өжүреринге Мөңгүн-Тайганың өртке удур кезээниң начальниги Г. С. Сагаан, улуг лейтенант Харлыг-оол Тактвай, чолаачы Ким Очур, КМК-ның дуржулгалыг тракторизи Борис Салчак онза эрестиг, сагыңгыр, дидим киришкеннер. Шуурган-хатка өрт улам дендеп турза-даа, өрт-биле демисежир кезектиң дайынчылары ону өжүргеш, хойжунуң бажыңын база сиген кажаазын камгалап апканнар.

Бир канчангаш көөрүвүске, Бугалыгже чаа көшкен Ширнең Хертектиң Үстүү-Ходургайда кыштаанда ыш буругайны берди. Өрт машиналары-биле кыштагга хап чеде бээривиске, кыштаг чанында хүлден от чаштааш, үш-дөрт черде өрт эгелей берген болду. Өрт кезээниң оолдары чаа-ла хорлээлеп орган өрттү өжүргеш, хой кажаазын-даа, ында бажыңны-даа камгалап кагдылар.

Ол кыштагны өрттен камгалап апкаш, мырыңай девин чаа-ла Чыраалыг-Ховуже чазаглап көже берген Каң-оол Борарганның кыштаанга кээривиске, хүлден чаштаан от ийи-үш черде хорлээлеп чыдыр. Ону база эрестиг оолдар өжүргеш, кыштагны өрттен камгаладылар.

Ынчалдыр бачым, дүвүренчиг ажылдап, үш кыштагны өрттен камгалап апкаш, Кара-Ховунуң арт тавараан, Толагай деп черде аныяк хойжу Эрес-оол Дембирелдиң кыштаанга өрт машиналыг, бульдозер тракторлуг кээривиске, база өрт хүлден хорлээлээн, чалбыраан үш-дөрт черде кыпкан, хой кажаазы биле чуртталга бажыңының чанында келген болду. Маңаа база оолдар шалыпкып ажылдааш, ылаңгыя тракторист Борис Салчак, чолаачы Ким Очур кыштагны болгаш ында оран-саваны өрттүң «кызыл дылынга» бербедилер. Бо дөрт кыштагга болгулаан өрттү өжүреринге кыс хиндиктиг Лидия Хертек оолдардан дудак чок, холу туттунгур, адаа чиик ажылдаан.

Онза чугула демдеглээр чүүл болза, «Малчын» коллективтиг бүдүрүлгеде, кожууннуң коммунал ажыл-агыйында өрт өжүрер машина-техниканың амга чедир алдынмааны, малчыннарның кыштагларында удаа-дараа өрт болуп турда, кожуун чагыргазы (Ш. И. Намы) кожууннуң өрт кезээнге бензин-даа, солярка-даа, кижи күжү-биле-даа дузалаваанын өрт кезээниң начальниги Г. С. Сагаан сеткил-сагыштап дүвүрел-биле меңээ чугаалады. Бурун шагдан-на өгбелерниң «өлдеп артар, өрттен артпас» деп угаанныг сагындырыын бо каңдаашкынныг чылда сагындырары черле артык эвес боор.

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

ДУЗА КАДАР КИЛДИС

Улуг-Хем кожуунда кырып назылаан, чединмес кижилерге дуза кадар килдистиң ажылы шуудаан. Ону Клара Васильевна Дөгүс-оол билдилиг удуртуп турар. Чер четпес пенсионерлерге болгаш инвалидтерге боттуг дузаны база чедирген. Шагаан-Арыгда чурттап орарларга картофель тарыыр шөлдү чардыргаш, аңаа олуртур үрезинни тып берген.

Чурттаар бажыңы чок кижилер хоргадаар бажыңывыс бар. Хоорай чагыргазы (даргазы Е. Х. Хаян) үш өрээл чуртталга бажыңын оларның эргезинге берген. Ол бажыңда орун-дөжекти салган. Изиг-соок суг-биле бүрүн хандырган. Ниити кухня, телевизор-биле хандыртынган. Ам Шагаан-Арыгда ажык дээр адаанга хонуп, доңуп-дожап чоруур тояанчылар чок болган.

Чойгаана ДАМБЫЙМАА,
хоргадал бажыңының эргелекчизи.

Төрээн чер дугайында

ЧАҢГЫС КИЖИ УДУРТСА, ЭПТИГ-ДАА ЫШКАШ

Төрээн черим Качыктың чону сууржуң амыдыралды тургузуп турарынга, суму төвүнде школа, эмнелге, клуб, контора, чунар-бажың, хүрээ, чуртталга бажыңнары шуудап туттунуп бар чорууруңга сагыш-сеткилим чайгаар-ла көдүрлүп, өөрүп чор. Араттар каттыжып, чаңгыс бригада болуп ажылдап турарлар-дыр. Ол эки чүүл-дүр. Суурнуң адын Арыг-Бажы дээр, а чаа ажыттынар школаның адын база ынчаар-ла адаза таарыжыр-даа ышкаш.

Аржаан дугайында каш сөс. Аржаан чоогунда Сайгал (Цаллин) дээр хем агып чыдар. Даң бажында бо аржаанга кээрге, кара-кара, өөэ, кудуруу ак хараачыгайлар эдип, шыыгайындыр дистанчыпкен ужуп турар чүве.

Чоокта чаа бо аржаан чоогун ыдыктаан, лама башкының киржилгези-биле даган. Аржаанның келир үезин база бодаза-ла эки боор. Суму төвү сайзырап, ажыл-агыйның экономиказы быжыккан тудум, маңаа эмнедип, дыштанып кээр чоннуң саны чыл келген тудум-на көвүдээр болгай. Ынчангаш бо майгын-хоорайжыгаш турар черге профилакторий ажыдары чогумчалыг деп бодап ор мен. Чаңгыс соңгалыг, бичежек суугулуг, ийи кижи чурттаар бажыңчыгаштардан тудар. Стол, сандай кылыр чоон теректерни одура хирээлээш, чөвүрээлиг хевээр салгылап алыр. Даалы, көзер, шыдыраа ойнаар черлерни. Хол бөмбүү, баг кагар шөлчүгештерлиг бичежек стадионну дерип, ооң чоогунга танцылап самнаар шөлчүгеш база тургай-ла. Профилакторийниң ээзиниң бажыңчыгажын тускай онзагайланчак хевирлиг дерип, тудуп алыр. Аңаа тыныл кижини доктаамал тудар. Ниитиниң чемненилге черин, буфет-садыгжыгашты ажыдып, дыштанып келген чонну аъш-чем-биле хандырып болур. Келир үеде ону тус черниң удуртукчу дарга-бошкалары хавы өөренип көөрү күзенчиг. Дуза херек дээр болза ажырбас, мен көрүп болур мен, ол ажыл талазы-биле арга-дуржулгам бар, профилакторий чериниң баштайгы сезонун-даа эрттирижип берип болур мен.

Бистиң ачавыстың ат-сывын Чывырал Чап Дүгерович дээр. Тус черниң улуг назылыглары сактыр, билир боор, ол аңнаарынга кончуг суптулуг кижи чораан. Бир чылын кереэ езугаар 10 чедир бөрзек узуткап олургеш, карабин боо-биле шаңнаткан-даа кижи. Бистерни, ажы-төлүн, аң-мең эъди-биле азырап чораанын сактыр-дыр мен. Ачамның чугаазындан дыңнаарымга, шаандан тура Чаңыылыг-Аксы, Чыварты-Аксы, Сөөтү бо черлерге араттар арбай, кызыл-тасты тарып чорааннар. Тараа эки үнер турган.

Качыкка сумуну-даа, колхозту-даа 1953 чылда дүжүрген. А 1959 чылда Качык иштинде Чыварты, Хуулгаты, Оруктуг, Хөндей, Сөөтү, Сарыг-Хөндей, Байза дээр черлер Моол чуртунуң кызыгаарынче анаа-ла кире берген болгай. Ол үеде кызыгаар айтырыын шиитпирлеп турган Тываның удуртур-баштаар даргаларының бодамча чок кылган чоруунуң хайы ол-дур ийин. Ам Качык улузу Моолда барган ада-өгбелериниң, боттарының төрүттүнген черлеринче, төрээн оранынче көрүп алгаш, улуг тынып олургулаарлар. Мээң-даа төрээн черим — Цергин-Гол Моолда кирген. Ол ышкаш Үш-Өлеңниг, Баян-Чүрек, Кызыл-Хая, Башкы-Тей, Карагат, Ховаганныг дээр черлер база-ла Моолда барган.

Кончуг чаагай, чүнү-даа тарып, өстүрүп болур черлер-дир ийин, ол ышкаш мал одары суг дендии-ле, шак ынчаар Качык чоогунуң чурт девискээри кожа чурттуң кызыгаарынче кире берген, кончуг-ла хараадаңчыг чүве-дир ийин. Кижи амытан төрээн нем, төрээн черим-не дээр болгай.

Амгы суму төвү Арыг-Бажынга картофельди тарып, теплицага редиска, ногаан согуна, огурецти, өске-даа ногаа аймаан өстүрүп ап болур.

Картофель дугайында солун төөгү сагыжымга кире хона берди. Качыкка картофельди 1949 чылдың күзүнүнде он ай үезинде Балгазындан 20-30 шаа аът коштуг элээн-не кижи чораап, эккелген чүве. Дыка-ла сонуурган, кайгап, картофельди чип өөренип турдувус.

Шынап, ооң-даа мурнунда, 1946 чылда Качыкка бир-ле дугаар машина келгенде, улуг-ла байырлал болган. Улус чоп кайгап ханмас турду. Ынчан ол черге демир-дес соктаар Бурхи дарган дээр кижи турган:

— Резиназы эвес болза, соктап, соп тургаш, кылып ап болур эт ышкажыл — деп хөөреп турган дээр. Машинаның чолаачызы Коровин дээр кижи чүве. Ол ам-даа Кызылда чурттап чоруур.

Качыкка эге школаның эң-не баштайгы башкыларының бирээзи — Алексей Дүгерович Арапчор. Ол ам РФ-тиң школаларының алдарлыг башкызы, чогаалчы, шүлүкчү. Эге чада школазын эргелекчилевишаан, орус дылды Наталья Яковлевна Межова башкылап турган чүве. Тыва дыл башкызы Элегес чурттуг Демьян Ендапович Ловунчай турганын сактыр-дыр мен.

Ынчан колхоз даргазы Степан Содунамович Комбу, ооң бухгалтери Базыр Шыырапович Ензак, а сумуну Чоксунчап деп кижи даргалап турган. Ол дээрге 40 чылдар төнчүзү, 50 чылдарның эгезинде Качыкка ажылдап чораан улусту сактып, чугаалап олурарым ол.

Аржаан чоогунда улуг дагның хаяларында 4 санныг улуг-биче кижилер дүрзүлерин чуруп каан. Ачам хөөкүйнүң чугаазы-биле алырга, ол кижилер дүрзүлери бо чоок-кавызында бир-ле черде алдын, мөңгүннүң шыгжамырының таңныылдары деп тоолчургу чугаа салгалдан салгалче дамчып келген дээр. Ол база-ла бо оран-делегейниң бодунуң бир янзылыг ажыттынмаан чажыды, онзагай төөгү-дүр ийин.

Келир чазын араттар-даа, бригада кежигүннери-даа арбайны Чаңыылыг-Аксындан Хетей-Аксынга чедир тарып алырын сүмелээр-дир мен, а суур чоогунга картофельди тарыыр. Чурттакчы чонга тараа-быдаа, аъш-чем херек болгай. Ниитиниң-даа, хууда улустуң-даа мал-маганының продукциязын садып-саарып, сайгарар. Дүктеп тыва кидисти кылып, укту, хол-хавын, чеңи-чоктарны болгаш өске-даа хепти аргып ап болур. Хөмнү эттээш, майтак идиктерни даараар, шиви ышкаш чымчак материалдан стол, сандай дээш, өг иштиниң херекселдерин чазап, сиилбип кылгаш, чоңга садары черле ажыктыг деп бодаар-дыр мен. Кат-чимистен варенье чоп кылып болбас деп. Ынчангаш боттарының бүдүргени бүгү-ле продукциязын садып-саарар Качык аттыг садыгны Кызылга ажыдып болур-ла-дыр. Качык — Кызыл аразынга ол продукцияны сөөртүп, садып-саарарынга бодум шаам-биле дузалажып-даа боор мен.

Тус черниң удуртулгазынга сүмем. 80 шаа өрегелиг, 300 хире чурттакчылыг сумуну база бичежек бригада хевирлиг бүдүрүлгени чаңгыс-ла кижи удуртур болза, бүгү тала-биле эптиг-даа ышкаш. Ол дарга ийи оралакчылыг болурга-ла четчир. Ол дээрге хууда саналым-дыр ийин. Ынчангаш Качыктың чонунуң ажыл-херээ бодарап-ла турар болзунам деп йөрээр-дир мен.

Очур ЧАВЫРАЛ.

Эскериг

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Чырык черге кым-даа кижи кадык чаагай чорууруң күзээр. Кижиниң кадыкшылы, назыны оон бодундан дорт хамааржыр. Кадыкшылдың үндезинни силерниң боттарыңарда дээни база шын. Кижиниң чырык өртемчейге амыдыралды канчаар тудуп чорууру база бодундан хамааржыр. Чүү-даа чүве аасче кажан-даа боду аккан суг дег, кире бербес-ле болгай.

Чаңгыс чижектен көргүзүп көрейн. Бети дээрге, кыштың чыккылама соогунда-даа, чайның халыын изиинде-даа базаарда тургулаар коммерсантыларны ап көрүңер. Кижи чыккылама соокта, аап-саап чүүхөөнү безин арай боорда сада шаап алгаш, дүрген-не чылыг бажың кайы сен дээш, базыптар. Бодум хуумда оларны кээргээр-даа, мактаксаар-даа мен. Ол база-ла оларның тура-соруун, чүткүлдүүн херечилеп турары ол. Белен-селен кижилер аңаа хүнзедир өлең манаан сарыг өрге дег, кайын шыдажыр ийик.

Ол-даа харын ындыг-дыр. Кол-ла бижиксээн чүүлүмче кирип көрейн. Моон мурнунда чылдарда кандыг ийик. Хөөкүйлер хамык-ла аъш-чемин, идик-хевин кижи базар чер чок кылдыр салгылап алган олургулаар. Хеп-даа ындыг-дыр. Аъш-чемни, аң ыланггыя, хлеб, булочка, чижектиг чемнерни ажык черде салып алган боор-дур. Хлеб болза кижиниң хүн бүрүде ажыглаар чеми болгай. Оон мурнунда бичии будкага садып турган болза, ам чер бүрүзүнде ажык черде ак-сарыг, алдын-сарала хлебтерни садып турарын көргеш, кайгаар-дыр. Кол-ла чүве, орулга киирип аарында эвес-ле болгай. Кол чүүл — кижилерниң кадыкшылы эвес бе? Ол талазы-биле тускай эмчилер чүге хынавайн турарыл? Чадаарда хлебти пес-биле чүге шып ап болбазыл? Хүнзедир ажык черге чыдып кээрге, хүнде базаарже чеже кижи аай-дедир шуужуп кирип турар-дыр? Чооглаар хлевивисте та чеже-чеже доозуннар сиңнигип турарын бодап келирге, кижиниң хөңнү-даа калы бээр. Ынчалза-даа чай чок үеле чорук аайы-биле белен турар чемни кым-даа садып алыр апаар. Биле тура-ла аан. Бажыңга хлебти аппаргаш, кым-даа чугбас болгай, ол болдунмас-даа. А ногаа аймаан чуп, аштап ап болур. Хой база-ла ажырбас, кеш иштинче кайын довурак-доозун шургуп кире бээр деп. Эъттерни база ындыг-дыр. Хүнзедир ажык салып алган чыдар аан. Харын кижилерге эптиг талазы-база бар-ла ыйнаан, көскү талазы-биле деп угаадырым ол. Кыжын харын аңгы херек. Шупту чүве ак хар-биле шыптынган турар, а чайын берге-ле боор. Хамык ижиннхырын аарыгларының өскүп турары база оон магат-чок.

Бичии уругларывысты базаарже эдертип аар-дыр бис. Оларның сонуургаа аайлыг эвес. Бир-ле чүүлдү көрүп алганда, ону албаанда кара шору. Ол-ла хамык чүүлдү айыран-каас кылдыр азып, делгеп каарга, бодаа кижиниң кедиксээзи кели бээр-ле болгай. Шын чүвени шын деп чугаалаар апаар. Бир кижи ортузу чеде берген ава уруунга бир яблок биле чаңгыс апельсин садып берди. Акша-көпеезиниң хире-шаа-даа болду-ла ыйнаан. Уруу яблокту ап салы-ла чий-ле берди.

Хейде тургаш, «хирлиг чүвени чүге чий бердиң, уруум, бажыңыңга баргаш, чуггаш чиир болгай» — дээримге, авазы «ажырбас-ажырбас, чоор силер ону» дээш, оруун уламчылап чорупту. Ол яблокту ырактан-на эккелген болгай, олар ону чуп турар эвес. Боран-саран чүве херекке албас деп чүве ол-дур ийин. Болаарга уруунуң чиксээн чүвезин хандырып алганда, өскези ажырбас болганы ол хире. А кажан аарый бээрге, ынчан бажын туттунуп, халактаарывыс база бар болгай. Бичии кижини арыг-силиг чүүлге чажындан эгелеп өөредип, чаңчыктырары ада-ие бистерниң кол хүлээлгевис деп чүвени утпаза эки ышкаш. Хууда бодалым-дыр ийин.

Ирина БЮРБЮ.

Камгалалдыг медицина

ИЙИ ТАЛАГА АЖЫКТЫГ

Республиканың кадык камгалалынга эгелээн реформа камгалалдыг медицинаны амыдыралга боттандырып эгелээни-биле база холбаалыг. «Камгалалдыг медицина дугайында» хоойлу амыдыралче кирген соонда, медицина хандырылгазының чаа ол системазын үе-чадалап боттандырып эгелээн. Организастыг болгаш эрге-хоойлу айтырыгларындан эгелээш, бо ажыл амыдыралче кирген. Камгалалдыг медицинаның девискээр фондузу-биле кереэ чарар, организастыг, саң-хөө, статистика, эрге-хоойлу талазы-биле эргежок чугула бөлүк айтырыгларны шиитпирлээн. Медицина хандырылгазының бо хевиринге хамаарыштыр республиканың камгалалдыг медицина девискээр фондузунуң камгалаткаларның эрге-ажыын камгалаар килдистиң начальниги Нина Дамбыл-ооловна Очур-биле чугаавысты киирилде мындыг чүүл-биле эгеледивис.

— Оон бээр үш чыл чедип турары бо. Камгалалдыг медицинаның ужур-дузазы, ажыы черле кандыгыл деп айтырыгны силерниң солуңуарының номчукчулары сонуургап турар боор чадавас. Ажылдың бо хевирин боттандырып кииргени — эмнелге албан черлеринге немелде акша-хөреңгини киирерипге идиглиг боор турар. Чоннуң кадыын быжыглаар чугула херекке ол улуг деткимче. Чаа аргалар, нормативтер медицина хандырылгазының, ооң иштинде эмнээшкиниң шынарын экижидерин негеп турар. Камгалалдыг медицинаның девискээр фондузу-биле аразында санажыгалыг ажылдап турар эмнелгелерде чугула бир айтырыг ол. Ынчангаш ажылдың бо хевири эмчи кижиниң харыысалгазын улам улгаттырган, негелде база-ла ындыг.

— Чоннуң кадыын бүзүреп каап эмчи кижиниң хүлээнген херээнге харыысалгазы кошкаар дугайында чугаа кижи бодаарга, кандыг-даа байдалдарда тургустунмас болгу дег-ле-дир.

— Ийе, чоннуң кадыы, чурттакчылары дээш ажылдап турар болганда, харыысалгазы улуг, бо удаада мындыг байдал бар-дыр ийин, эмнээшкинниң чорутканының шынары деп көргүзүг бар, ол бо таварылгада кончуг тода көстүп келир ужурлуг, эмнелге албан чериниң эксперт комиссиязы аарыгның байдалын тургузуп, бижип тура, ону илередип айтып каар. Диагнозту тургусканы, ооң үндезинни, эмнээшкинниң чоруткан ачы-дуза чедиртингени, эмнелгеден үндүр бижип турда, аарыг кижиниң байдалы кандыг турганыл шуптузун көөр.

— Эксперт актызының түңнели-биле эмнээшкинниң чорутканы негелдеге дүүшпес, азы шынары кошкак болган деп түңнелге келген таварылгала байдал кандыг болурул, Нина Дамбыл-ооловна?

— Тургустунган акт-биле бедик мергежилдиг специалистер ажылдаар. Медицина ачы-дузазы шынар чок чедиртинген деп түңнелге кээр болза, эмнелге чери штрафка онаажыр. Ол амгы байдалдарда суг болза, кымга-даа ажыктыг эвес болгай.

Оон аңгыда, эмнээшкинниң шынарын хынаар сорулга-биле эмнедип чыдар кижилерге анкета долдуртурун база практикалап турар бис. Эмнелгелерде байдалдарны анализтеп, өөренип көөрүнге ол база идиглиг. Ажылды шак мынчаар чорудуп турарындан эмнелге черинде эмнедип чыдар кижи аарыының байдалын, чүү деп эмнер ижип чыдарын, эмниң кайы хире дээштиг боор турарын, анализ түңнелинден бээр билген турар ужурлуг.

Хамаатының кижиниң кадыын камгалаарын магадылаан хоойлулар бар болгай. Конституция, «Камгалалдыг медицина дугайында» хоойлу бар-дыр, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар хоойлуда база чоннуң кадыын камгалаан чүүлдер бар, ол эрге-хоойлуну ажылга удуртулга болдурар ужурлуг бис. Ынчангаш чоннуң кадыын быжыглаары, ол дээш ажылдаары, шынап-ла, бедик харыысалга. Ол дугайын база катап демдеглеп каары, ону эмчи кижи бүрүзү кончуг эки билир-даа болза, черле артык эвес боор.

— Медицина адырында чаа ол чүүлдү киргени, эмнээшкинниң шынары дээш эмчиниң харыысалгазын бедидериинден аңгыда, медицина дузазының чаа арга-хевирлерин ажыглаар аргазы база ол бээр ужурлуг аа?

— Камгалалдыг медицина чоннуң эрге-ажыынга тургустунган болганда, ооң алыс утказы ындыг. Ону ам чаа-ла эгелеп чоруур-дур бис, чоорту ооң дээштии, эки талаже салдары көстүп келир ужурлуг. Ону чедип алыры — кол сорулга.

Ажылды мынчаар организастап эгелээрге, эмнелге черлери ажылы, эмнээшкинниң чорудуп турарының шынары дээш дыка кызар апаар-дыр. Чижээ, Бии-Хем кожуунда байдал эки-дир, аарыг кижини эмнээниниң дугайында реестрни доктаамал чорудуп турлар. Ону черле саадатпас болза эки. Барыын-Хемчик кожуун эмнелгезиниң коллективи эрткен кыжын соок байдалга ажылдап кыштаан-даа болза, аарыг кижилерни эмнеп турарының шынары багай эвес.

— Камгалалдыг медицина дээш бүдүрүлгелерниң, организацияларның шилчидип турар акша-хөреңгизинге хамаарыштыр чүнү билзе экил. Ол канчаар чарыдаттынып турарыл?

— Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажыл төлевириниң ниити фондузунуң 3,6 хуу хемчээлдиг дадывырны ай санында шилчидип турар түң-биле камгалалдыг медицина фондузу эмнелге черлери-биле санажып турар. Бо чылдың эрткен бирги кварталында 5 млрд. ажыг рубль кирген-дир, оон 3 млрд. 185 млн. рубльди аарыг улус эмнээринче чоруткан, 388 млн. рубльди эм-таң садарынга чоруткан, 134,5 млн. рубль дериг-херекселдер садып алырынга үнген.

Ынчаарга аарыг кижини эмнээниниң төлевирин тургустунган реестр езугаар үндүрер. Ол ам ындыг-ла кончуг хөй эвес түң-дүр ийин. Күрүне бюджединден база акша кирип турар. Эмнелге албан черин ажыглап турары дээш чарыгдалдар, шалың акшазы оон кирип турар болгай.

Камгалалдыг медицинадан кирип турар акша-хөреңги кол чарыгдалдардан аңгыда, эмнелге ажылдакчыларынга материалдыг деткимчени көрдүнүп каан хуу-биле эвээш-даа бол, база көргүзүп турар. Эвээш-биче-даа болза, кылып турар ажылы дээш кижиге ол илиг бериишкин-дир.

А бис бодувус ээлчээвисте аарыг кижилерниң эрге-ажыын камгалаар ужурлуг бис, херек апарган таварылгада судка-даа чедир тургузуп болур, айтырыг кезээмче хереэнге чедир-даа тургустунуп болур болганда, харыысалга бедик, негелде улуг.

— Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның талазындан дадывыр шилчилгезиниң байдалы кандыгыл, Нина Дамбыл-ооловна?

— Акша-хөреңги айтырыы дыка нарын болгай, ынчалзажок ол улуг саадал чокка шилчиттинип турар. Оон башка, хөөлениң болгай. Акшаны санап турар бо үеде коллективтер удуртукчулары бистиң ажыл-чорудулгазынга база сонуургалдыг боор-дур, бүдүрүлге черинге ажылдаар кадык кижилер херек болгаш, ынчангаш ол-бо айтырыгларны тургузуп, негелделиг-даа кээрлер-дир. Бистен аарып, эмчиге чыдып турар кижи чок деп-даа айтырыг тургустунуп келир. Ол кончуг эки-дир, кадык боору дег чүве кайдал, ынчалзажок аарыг кижиге кадык улус дуза чедирип турары ол-дур, бай-шыдалдыг кижи—ядыы кижиге дээн шылкаш аан. Ол дээш четтирдивис. Ооң-биле кады үе экижип, камгалалдыг медицина хөгжүп, быжыг турушту ээлеп аптарга, аарыыр улус санныг азы аарыыр турар кижи чок коллективтер турар болза, ол дээш оларны чоп шаңнап-мактап болбазыл.

— Камгалалдыг медицина-биле чергелештир медицина албан черлерин күрүне база хандырып турар болгай. Ол хирезинде-ле эмнер чедишпес, материалдыг бааза кошкак, чыттырып эмнээр эмнелгелерден аарыг улусту үндүр бижип турар. Байдал нарын дээш чугаалар бо-ла дыңналыр болгай.

— Республиканың медицина албан черлеринде нарын байдалдар бар. Кадык камгалалын күрүне база деткип турар. Ынчангаш бисте эмнелге черлери аңаа келген аарыг кижилерни, (полис чок-даа таварылгада) хүлээп ап турар. Акша-хөреңги-биле хандырылга, ийе, билир бис, берге. Оон ыңай мындыг чүүл бар. Ажылдавайн турар кижилерниң, студентилерниң, пенсионерлерниң, бичии уругларның медицина камгалалының айтырыы чедир шиитпирлеттинмейн турар. Акшаландырыышкын айтырыы саадап турар, ынчалзажок эмнелге черлери ол байдалды билип турар болгаш, аарыг кижилерни хүлээп алыындан ойталавайн турар. Чурттакчы чоннуң ол бөлүүнге хамаарыштыр айтырыг чоорту шиитпирлеттине бээринге илегеп, ону манап турар бис. Шак ынчан камгалалдыг медицина улам быжыгар ужурлуг.

— Силерниң удуртуп турар килдизиңер камгалалдыг кижилерниң эргелерин камгалаар сорулгалыг ажылдап турар болганда, айтырыглыг азы хомудалдыг улус аңаа чеде берип болур, ындыг бе, Нина Дамбыл-ооловна?

— Ийе, айтырыглардыг кээрге, хүлээп алыр бис. Улус кээп турар. Эмнедип чыда, аарыг кижи эмни боду садып ап турган болза, ол дугайында актылыг, ону төлеттирип алырының айтырыын билип алыр дээш база кээр-дир, тайылбырлап, арга-сүмени бээр бис.

Түңнелинде, коллегаларывыс эмчилерге эрткен байырлалы-биле фондунуң мурнундан изиг байыр чедирип, чүгле экини күзедивис.

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

ТӨРЕ ХЕРЭЭ—ТӨККҮЛЧЕК, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

(Төнчүзү. Эгези № 76, 78, 79 «Шында»).

Ынчалзажок, ол ажылды чорудуп тура, төөгү тураскаалдарын камгалаар дугайында хоойлу-дүрүмнү ынчан каржызы-биле үрээн. Ооң каржызы улуг болган. Өгбелерниң аптаралары куруглаан, куйлар хоозураан, көжээ тураскаалдар көзүлбестээн. 1969 чылда Тес-Хемниң тураскаалдыг черлерин төөгү эртемдени М. Х. Маңнай-оол-биле эргип чордувус. Ол кожуун Тываның шаанда культурлуг, административтиг төвү турган дээрзин барымдаалааш, аңаа чорааныбыс ол. Дыка хараадаңчыг чүвеге таварыштывыс: чоннуң ыдыктыг дээн куйларын үрегдеп, аңаа шыгжаттынган судурларны өрттеткилеп каапкан болду. Мындыг болуушкуннар өске кожууннарга база-ла турган дээрзи билдингир.

Алдан-Маадыр аттыг музей хайгааралга ап четтикпейн турда-ла, каш чыл эрткенде, школалар музейлери сандарап эгелээн. Оларга чыгдынган төөгүнүң, культураның үнелиг тураскаалдары читкилээн. Эки бодал төрүттүнгеш, үнезин көргүспейн, «ежүп» калган. Буянныг эгелээшкин бузуттуг түңнелге чедирген. Мону база коммунистерге шамнаар бе? Кертик-ле чүве — теве дээн ышкаш...

«Коммунистерниң чеден чыл иштинде үреп кааны» (Э. Мижит), «Кызыл тергииделдиң... тыва кижиниң езу-чаңчылын, оон медерелинден чаңгыс карбаш кылынгаш,.. үзе шаапканы» культуравыс үстүнде янзылыг чидип бар чыткан чүве-ле болгай. Оовустуң салымынга боттарывыс-ла киришкен бис. Бо миниишкинни черле утпаза чогуур, чүге дээрге «кызыл тергииделди» амгы ортумак назынның салгалы «ураалап» деткип турган болдур ийин. Чүгле деткип эвес, а оон ажыктыг буянын чажам дивейн, ыңай итпейн чооглап-ла келген салгал чүве. Ол буянның ачызында салым-чаяаны ажыттына берген хирезинде-ле, чамдыктарының, «токкан тарбаган даан ээрген» дээн ышкаш, коммунистерни буруудаткан бичии-даа ыят чок үзе бадыткалдар кылгылап турары ниитилелдиң этиказынга таарышпас-тыр ийин.

«Кызыл тергиидел» деп билиишкинни диргизидер (персонификация кылыр) болза эки, чүге дээрге амгы аныяк болгаш чаш салгалдар ол езу-чурумну, кызыл езуну кырган-ачалар, кырган-авалар тургускан, ынчангаш бистиң ачаларывысты, аваларывысты, акыларывысты, угбаларывысты истеп-сүрүп, шаажылап турган база оларның буруузу-биле амгы хоозурал, аш, өлүржүр-сокчур чоруктар тывылган деп соора бодап турар апарган. Ооң уламындан «адалар болгаш ажы-төлдер» деп кезек-кезек болгаш-ла чидигленип каап чоруур, ниитилел чөрүлдээзи амгы үеде база катап шыңгыырап турары илдең.

Черле ынчаш, төөгүге, амыдыралга, болуушкуннарга бодунуң киришкенин база киришпээнин билинмейн, солуннарга, сеткүүлдерге, радиога, телевидениеге, хуралдарга, митингилерге, чыыштарга, конференцияларга, симпозиумнарга, съездилерге бадыткалдар, түңнелдер кылыр кедергей харыысалга бак чаңчылды эде көөр, харын шыңгыы буруу шавар, амыдыралдан шуут уштур үе келген. Сөстүң хостуу, бодалдарның, сеткилдерниң, күзелдерниң ажык-чарлыы, хөй хевирлии деп

Хууда бодалдар

демократияның бо чөлеңгииштери база-ла абсолюттуг (кызыгаар чок), шуут-ла хостуг эвес-ле болгай. Бо бүгү чүүлдер чогуур хемчээлдерлиг. Күрүне бүрүзүнде, салгалдарның харылзааларында, экономиказында, культурада чажыттар азы оваарымчалыг чугаалаар чүүлдер-ле хөй. Ынчангаш чон «сөс айыылдыг», «сөс — хуулгаазын күштүг» дижир. Ооң уламындан чоннуң «кижилигде бодалың хына» деп кичээндирии чогааттынган.

Сөстүң ажык-чарлыы деп билиишкинни бисте ам ийи янзы ажыглап турары кончуг илдең. Кажан бижикчилерге болгаш ораторларга демократияның бо негелделери ажыктыг апарганда, олар дылдың кандыг-даа курлавырларындан (жаргоннардан-даа) чалданмайн, ажыглап турдулар. Оон-биле чергелештир мурнуку үелерде кандыг-даа чигзинчиг аян чок чугаалап турганывыс «социализм», «коммунизм», «Коммунистиг партия», «коммунист», «комсомол», «пионер» деп терминнерни чоокка чедир эдилеп чорааннар ам оларга хамаарыштыр дадагалзаалыг — «деп чүве», «бистер» дижип турган кижилер — «организациялар» дээн чижектиг киирилде сөстер, домактар кожуп, ойзуп турар болу бергеннер. Мында чамдыктарның, мооң мурнунда туруш чок, чайгылчак, бүзүрел чок, мегеленип, арыг-шынчы эвес, аштып чорааны илереп турар. Мээң таныырым, Коммунистиг партияның тергиин идепкейлиг кежигүннери чораан «дээргилер» безин ам боттарының намдарының ол кезииниң дугайында аныяктарга чугаалавас, оортан эгенир, чалданыр, ыядыр апарган. Бо кара кайгамчык болуушкун чүве. Ол чүнү чугаалап турарыл дизе, Россияда хамааты медерелдиң бышпааның, хөй-хөй дээргилерниң моральдыг мөзүлериниң чемдик-дудуузун көргүзүп турар-дыр. А. Н. Некрасовтуң «...хамааты болуруң албан» деп чагыының ам-даа бүтпээни ол-дур ийин.

Херек кырында, бистиң амгы хөй-хөй даргаларывыс, депутаттарывыс Коммунистиг партияның, Совет эрге-чагырганың ачызында бедик чаданың кижилери апарган, эртем чедип алган, өг-бүле тиккен, «чаг иштинде бүүрек дег, чаңчык иштинде таакпы дег» эвес-даа бол, черле партияның, комсомолдуң сагыш салыышкыны-биле өзүп келген «дээргилер-ле» болгай. «Ажык-дуза чок болза, аваң, ачаң-даа каавыт, ажык-дузалыг болза, аза-четкер-биле-даа эдержи бер» деп, Чөөн чүк улузунуң чечен сөзү бо үеде херек кырында боттанып турары үстүнде бижээнивис чүүлдерден көстүп турар эвеспе. Амыдыралдың эргилделиг үелеринде хүртү дег хат аайы-биле чүк-чүкче көрнүп, кыйбап чоруурларны А. П. Чехов хамелеон деп хуулуп чоруур өңнүг селеске аймаанга деңнээнин билир-ле «дээргилер» ыйнаан бо.

Эде тургузуушкун Коммунистиг партияга хамаарыштыр «балык бажындан чыдыыр» деп үлегер домак ышкаш болган деп бодаар мен. Совет күрүнениң удуртур органнарынга хөй чылдарда саадап олура, ленинчи принциптерни каржызы-биле хажыдып, шуут үреп, боттандырарының ажыын харап, ямбыырган, чырган чаңчыга бергеннерден партияны чогуур үезинде шиитпирлиг арыглаар турган чүве ийин деп бодап чоруур мен. Экономикада, культурада чамдык өскертиишкиннер ачы-буянныг дээрзинге бүзүреп турар бис. Чүгле «кешкенде хеме херек чок, көшкенде теве херек чок» деп шылгараңгай угаанның кылганы түңнелди эрткен чылдарда-даа, келир үеде-даа утпас ужурлуг бис.

Доржу КУУЛАР,
филология эртемнериниң кандидады, Тыва университеттиң улуг башкызы.

Ногаажының хомудалы

ХЕМЧЭЭН АЛЗА

1995 чылдың майда Каа-Хем кожууннуң «Бүрен-Хем» совхозунуң удуртулгазы-биле дугурушкаш, ногаа өстүрер сорулгалыг бир гектар шөлдү хем ол чарыындан алдывыс. Ажыл-агыйның директору Бежендей Моңгуш бистиң дилээвис езугаар, кереэде айыткан, ажылдап эгелээринге херек ужурлуг чугула материалдар-биле ногаажылар звенозун өй-шаанда хандырган турган.

Хөй күштү үндүрүп тургаш, тарып олуртуп алган ногаавыс өзүп үнүп келгенде, совхозтуң сүт-бараан фермазының инектери, чанывыста чурттап турар малчыннарның өшкүлери, хойлары саза базып үрегдээн. Кылган ажылывыстың шак мынчаар үре-түңнел чок артканынга хомудааш, «Шын» солунче дүвүрелдиң чагаазын чорудуп, Каа-Хем кожуун чагыргазы (даргазы Долгар) ук чүүл-биле танышкаш, бистерге, ногаажыларга дуза кадыптар боор деп идегедивис. Кадарчыларга: «Мал-маганыңар огород девискээринче киирбейн көрүңер» — деп чайны өттүр чугаалап келдивис. Ол хиреде малын сула салыпкаш, дүште-даа чок олурар чордулар.

Бо талазы-биле айтырыгны суму чагыргазынга (даргазы Юрий Лопсан) тургузарывыска база херекке албаан. Кожавыска турган малчыннарның оолдарынга: «Бистиң огородувусче мал-маганыңар киирбейн көрүңер» — деп дилээривиске, олар удурланып, бисти куду көрүп, дорамчылап шаг болганнар. Бо болган таварылганы суму чагыргазының ажылдакчылары дөгерези дыңнаан болгаш билир хирезинде-ле биске кандыг-даа дуза чедирбээн.

Хол-биле кылып, кызып тургаш өстүрүп алган ногаавыс ынчаар-ла хилис эстип калды. Буруулуг кижилерниң хемчээн алза, бистиң үндүрген чарыгдалдарывысты, алыр турган орулгавысты олар хоойлу езугаар төлээр ужурлуг эвес бе?

Иранда СЕВИЛБАА.
Сайгарлыкчы, ногаажылар удуртукчузу.

ТОДАРАТТЫНГАН

Чоннуң кадыкшыл байдалының талазы-биле айтырыглар эвээш эвес дээрзин билир болгай бис. Чижээ, туберкулез болгаш халдавырлыг өске-даа аарыгларны нептеретпес талазы-биле профилактиктиг хемчеглерни чуртта ап чорудуп турар. Аарыгны эрте тодарадып алыры, ону эмнээриндан чиик деп чүве билдингир. Медицина профилактиказын хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында сорулгаларны ТР-ниң Кадык камгалал яамызы тодараткан.

Чурттакчы чон ортузунга профилактика ажылын күштелдирер сорулга-биле медицина-профилактика төвүнге медицина-профилактика албан черлериниң ажылдакчыларының киржилгези-биле республика семинары эрткен.

Иван БЕРШАНСКИХ.

Чылыг сеткил-биле

ОЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Ийи чыл бурунгаар хай-халапка таварышкаш, республиканың төп эмнелгезиниң реанимация (берге улус чыдар) салбырынче дыка берге байдалдыг кирген мен. Чамдык эмчилер мээң сегип үне бээримге бүзүревейн турган, чүге дизе күштүг токтуң дегген черлери ханы болгаш улуг болган. Реанимацияга неделя хире эмнеткен соонда, өрттенген улус чыдар салбырже шилчидипкен. Ында тускай палатаны белеткээш, ачамны мени азыраар кылдыр чөпшээрээн болду.

Та чеже хонук чыткан мен, эмчилеримниң ачы-дузазы-биле байдалым чүгээртеп, чаала бажын тулуп орар чаш кижи ышкаш бажымны көдүрүп, орунга олуруптар апарган мен.

Ол салбырның улуг эмчилери В. П. Насюрюн, Б. М. Чуглур, С. С. Доб, М. Ш. Моге-Хүрең база эмчи сестралары А. Н. Очур-оол, Л. Д. Пар-оол, Ч. Ч. Ооржак дээш, өске-даа ажылдакчыларынга мени чырык черге катап чурттаар кылдыр амы-тынымны камгалап кааны дээш, улуу-биле четтиргенимни илереттим. Оларның буянныг ажыл-ижинге чүгле экини күзеп, черге чедир мөгейип ор мен.

Бо 1996 чылдың баштайгы айларында ол эмнедип чыткан салбырымга чедип келдим. Мени эмнеп турган эмчимни реанимация салбырынче шилчиткен болду. Оон аңгыда, бүгү кожууннарның чонунга дуза чедирер санавиацияның эмчизи кылдыр томуйлааныңга кижи өөрүвес арга чок.

Омак ИРГИТ.
Кунгуртуг суур.

Каксы сагындырыг

САГЫЖЫМДАН ЫРАВАС

Сүндүвейни бичиизинден-не билир мен. Чогум эдержип келгеним 1961 чылдан бээр чүве. Ынчан ол Тес-Хемниң Ленин аттыг колхозунга комсомол организациязының секретары турду. Ол-ла чылын өгленгивис: ол — суурнуң ортаа үезинге, а мен — эрги клуб адаанга. Ынчангаштың ам ийи өг-бүле бо чылын өгленгенивистен бээр 35 чыл болганын демдеглээр турдувус. Сүндүвей ам чок. Өрт уржуундан.

Көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, даартазында Берт-Дагга чеде бергеш, эртенинде-ле ажылдап эгелей берген мен. Аныяктар даргазы-биле кады ыңай-бээр халдып турдувус: бо хову бригадазы, дуу Өртен фермазы, кайда-чүде аалдар...

Мөңге Сүндүвей Яндак-оолович элдептиг кижи боор. Аксы-сөзүнден, аажы-чаңындан, дурт-сынындан бээр аан. Аныяктар бо удуртукчузунга дыка ынак турган. А Берт-Даг — эң-не хей комсомолчулуг чер. Ынчангаш комсомол бюрозунуң ажылынга бодум база шору киржип турдум.

1961 чылдың алды айда бот-тывыңгыр уран чүүл ажылдакчыларының область көрүлдези болган. А мээң кожам, хана ажылдыр Чооду Чорбаа чүве. Ол Монгуш Юндеш-оолдуң сөзүнге «Теректиг-Хем» деп ырының аялгазын чогааткан. Ол ырыны аныяктар даргазы Сүндүвей Кызылга ырлааш, та каш дугаар чер алган чүве, хүндүлел бижиктиг келди. Ол ыры Тыва радиода ам-даа бар.

Кадайы Валя Кызылга чурттап турган, боду Клара Цеткин аттыг дааранылга комбинадының ажылдакчызы кадайның уруу чүве. Эмчи училищезинге өөренип турган. Оон та канчап тывып алган чүве, бистиң-биле чаңгыс чылын өгленгеш, экиле чурттап келдилер. Үнчүп-киржип-даа чордувус. Валя Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле база шаңнатты. А Сүндүвей экономистеп, совхоз директорлап, кожуун чагыргазының даргазы-даа болуп чорду.

Мен апрельдин 20-ле Самагалдайга чеде берген мен. Ол кожуун чагыргазының бажыңының эжиинге турган. Хөй-ле улус каттыртып, хөглүг чаңын тө каап турду. Дораан-на мээң машинам иштинче кирдивис. Сөөлгү катап чугаалашканывыс ол болганын кайывыс-даа билбээн.

Берт-Дагга мен — агроном, ол — комсомол секретары болуп турувуста, каш кижи — бюро кежигүннери — мындыг чугаа кылган бис: 30 кижи чаңгыс хүн тайгага баргаш, тудуг ыяжын белеткеп кааптар. Дараазында улуг-хүнде (ынчан суббота база ажыл хүнү) ол ыяшты сөөртүп алыр. Оон чаңгыс ай дургузунда спорт залы белен болур. Шупту халас, чарыгдал үнмес. Ол ынчаар болдунар-даа турган. Ынчалза-даа колхозту совхоз кылыпкан, ынчангаш «Чодураа» колхозтуң даргазы Чооду Шулуу-Маадыр Кежик-Чыргалович честем мени бодунче аң алган. Оон башка, Берт-Даг тускай спорт залдыг турар ийик. Ам-даа аан.

Сүндүвей каяа-даа ындыг — чаартыкчы саналдар үндүрер турган. «Ак-Эрик» колхозтуң даргазы турган. База-ла спорт залы азы Культура бажының эрик кырынга тудар деп база бир чугаа үндүрүп келди. Ол база болу бээр турган, ынчалза-даа ону партия өске ажылче чорудупту.

Сүндүвей-биле мен кады ажылдап, кады эдержип келдим. Ынчангаш оон хөөрүнге чедип, авазы-биле, ажы-төлү-биле, кадайы-биле ужуражып, кажыыдалымны илередип, аңаа чыылган улус-биле сагыш-сеткилимни үлештим. Кижи бүрүзү-ле өрт халавының өскүп, өөдежоктарның элбеп турарын чугаалап турдулар. А мээң бичии үемде өрт дыка ховар болуп турган.

1950 чылда Хайыраканга өрттенген ийи кижини Самагалдай эмнелгезинге эккелген. Ийиги класстың өөреникчилери хүнзедир сонга бакылап, ол улустуң хилинчээн көрүп турдувус. Хүннүң-не марля чыпшыргаш, эртенинде оларның эъттерин хоора тыртар чүве. Хөөкүйлер ындыг хилинчекке шыдашпааннар. А журналист болу бергеш, Сүт-Хөлге чеде бээримге, Алдан-Маадырга бир кадай өрттенген болду. Бардым. Солунга бижидим. Сиген, кажаа өрттенирге, хураганнар үндүрүп турда, дээвиир ооң кырынче кээп дүшкен. Мүн-не дириг арткан-даа болза, эмнелгеге ону көөрү берге болду. Ооң соонда оглу, көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу Алдын-оол үргүлчү менээ кээр апарган. Ам ол — Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Кенден-дир ийин.

Алексей Хуурак (цирк артизи, чогаалчы, «Ынакшыл болгаш өлүм» деп шүлүглээң шииниң автору) биле Дүпчүр Бригад ийининиң ырлап каан «Балгазынның хадылары» чээрби чыл мурнунда бир өрттенди. Май 15-тиң эртенинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга кандидат Соян Алдын-оолче бар чорааным ол. Хондур өрт ежүрген машиналар-даа, кижилер-даа эңдериг. Орук кыдыында оларның чамдыызының буттары сириңейнип чыдыр, дораан-на «Хилинчектенип чыдырлар, дүрген соккулаңар!» деп алгырыпканымны ам-даа утпаан мен.

Бо чылын хөй өрт көрдүм. Удуурум безин берге апарды. Хамык курт-кымыскаяк, куштуң болгаш өске-даа амытаннарның чеми болгаш хөрзүн чемижиниң кол үндезилекчилери ам чок. Дириг амытаннарның-даа, кижиниң-даа амыдыралы берге дээн. Биология факультединиң доостум, агроном база мен, ынчангаш күске туржук, чаңгыс шыйлашкынының, ховаганның, кымыскаяктың үнезин, ажыын билир мен. Олар туржук, ховунуң ховузунга чораан хойну безин көрүнерден: — Эрзинде чаңгыс өгнүң 80 хоюу өртке алыскан, ону көөрү, ооң хуюксуг болгаш үссүг чыдыы тынары безин берге.

Өрт — делегейде эң айыылдыг халаптарның бирээзи. Ынчалза-даа ону болдурбайн барып болур, ол чүгле кижиниң бодундан хамааржыр. Ынчангаш бодамчалыг болгаш оваарымчалыг болуп көрзэлицер.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЭКИНИ КҮЗЕДИВИС

Июнь айда эмчилерниң чаңчыл болган профессионал байырлалы болгай. Бистер, хоочуннар бажыңының чурттакчылары, ында ажылдап турар эмчилеривистиң берге, харыысалгалыг ажылын хүн бүрү көрүп, билип турар бис. Ук бажыңда аарыг-аржык, инвалид дээш, кандыг кижиниң чок дээр.

Ынчангаш бистиң кадыкшылывыске доктаамал сагыш салып турарынга өөрүвес аргавыс чок. Хоочуннар бажыңында ажылдап турар эмчилеривис Ольга Селеновна Монгушка, Афганистан дайынының киржикчизи, фельдшер эмчи Мерген Каадыр-оолович Кууларга байырлап, тавартыштыр буянныг ажыл-ижинге аас-кежикти, өөрүшкүнү, кол-ла чүве — быжыг кадыкшылды күзээрдир бис.

Кимаа БАГЫТ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ШКОЛА ШӨЛҮНДЕ

Теве-Хая ортумак школазында ниитизи-биле 300 ажыг өөреникчи бар, оларның чүс хирези интернатка хаара туттунган, колдуунда бүдүн, чартык өскүстер база малчыннар уруглары.

Башкы кадрлар талазы-биле ындыг улуг негелде, дилег чок, 36 башкының 27-зи дээди эртемниг, артканнары дооспаан дээди эртемниг база башкылал талазы-биле тускай ортумак эртемниг башкылар ажылдап турар.

Школа директору Розела Тас-ооловна Ооржактың күш-ажылчы намдарынга кысказы доктаайн. Барыын-Хемчиктиң Аянгаты ортумак школазынга ажылдап тургаш, Кызылда башкы институдунуң биология салбырын 1985 чылда бот-өөредилге-биле дооскан. 1987 чылда амыдырал найы-биле Теве-Хаяга ажылдап чедип келген. Болуңун шилип алган мергежилиниң аныяк салгалга харам чок бараалгатпын чоруур буянныг башкыларның бирээзи.

Башкылал ажылындан аңгыда, ол школада хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип, ажыктыг бир-ле чүүлдерни дилеп, тып, өскелерге сүмелээн чоруур. Ындыг боорга, школа коллективи аңаа чоргаарланыр, хүндүлээр. Оон директорга чедир депшилгези чоорту чадалап үнген. Баштай профэвилел комитединиң даргалаан, оон соонда өөредилге эргелекчилээн. 1993 чылда школа башкылары база техниктиг ажылдакчылары боттарының каттышкан хуралынга директор кылдыр соңгуп алган. Ол дээрге аныяк башкыга бүзүрел болгаш улуг идегел-дир. Ава херээжен кижээ удуртукчу ажыл берге-даа, бачымдаа болза, кады ажылдап турган эш-өөрүнүң идегелин, ынаныжын ышкынмас дээш ажылдап чоруур төлептиг кижилерниң бирээзи.

Бо школа кожуунда фермер ажыл-агыйынче угланывышкынныг школаларның бирээзи. Ында мал ажылындан аңгыда, көдээ ажыл-агый машиналарын башкарарының мергежилдерин база өөредип турар. Ортумак школаны дооспушаан, машина-трактор башкарар калбак мергежилдиң бижиин алырлар. Ам ол школаның чер ажылынга хамаарышкан ажыл-херектерин таныштырып көрейн. Сан-чурагайлар-биле көргүзүп турган бижиирге мындыг.

Күш-ажыл болгаш дыштанылга лагери

Ортумак школаның өөреникчилери күш-ажыл болгаш дыштанылга лагеринде хаара туттунган, доктаамал ажылдап турарлар. Аңаа эрткен 1994—95 өөредилге чылының дөрт сезонунда 120 ажыг оолдар, кыстар ажылдавышаан, ажыктыг кылдыр дыштанганнар. Олар ниитизи-биле 100 гектар хире тарылга шөлдүглер. Оон аңгыда, школа чанында 3,5 гектар шөлде ногаа аймаан өстүрүп турар.

Эрткен чылдың бирги сезонунда күш-ажылдың болгаш дыштанылга лагерин башкы З. О. Сендажы удуртуп ажылдаан. Аңаа 43 өөреникчи ажылдап, дыштанганнар. Үстүкү класстарның өөреникчилери 3,5 гектар шөлге капустаны, помидорну, огурецти, чеснокту, кулчаны болгаш картофельди олуртуп, суггарып, ажаап чайлааннар. Аңаа карак кызыл шудургу, эки ажылдаан он өөреникчини Чагытайга бир неделя дыштандырган. Ол сезонда ажылдаан өөреникчилер 7 млн. 332102 рубльдиң ажылдарын кылган. Кижи бүрүзү ортумаа-биле 185466 рубльди ажылдап алган боор турар.

Ийиги сезонда 32 өөреникчи башкы Т. Д. Доржунуң удуртулгазы-биле ногаа суггарып, бок-чашпан үнүштерни аштап арыглап, картофель довураан чымчалып ажылдааннар. Олар 4 млн. 166 муң рубльдиң ажылдарын кылган. Бир кижээ онааштыр 130800 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Бо сезонда онаашкан ажылынга идепкейлиг чоруун көргүскен өөреникчилер Дус-Хөлге барып дыштанганнар.

Үшкү сезонда башкы П. Ч. Монгуштуң башталгазы-биле өөреникчилер ногааларны органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелер-биле чемгерип, үнүштерниң ашталгазын уламчылаан. Олар 4 млн. 160 муң рубльдиң ажылын кылганнар. Бир өөреникчиге онааштыр 138446 рубльдиң ажылдары кылдынган.

Дөрткү сезонда ажылдаан өөреникчилер 12 тонна капустаны, 1 тонна 450 килограмм помидорну, огурецти, чеснокту ажаагаш, садыпсаарган. Олар 2 млн. 699 муң рубльдиң ажылын кылып бүдүрген. Бир кижээ онааштыр 138 муң рубльдиң ажылын күүсеткеннер.

Школаның бүдүрүлге бригадазы ниитизи-биле 16 тонна капустаны, 7,8 тонна картофельди, 9 тонна тарааны ажаап алган. А школа коллективи 32 тонна сигенни кезип белеткээн. Мал чеминиң белеткели-биле хоомай эвес орулганы база бодунга киирген.

Күш-ажылдың болгаш дыштанылга лагериниң өөреникчилери ажаап алганы ногааларын саткаш, оон 57 млн. рубльдиң орулгазын алганнар. Акшаның үе-шаанда үнмезинден чамдык организацияларның удуртукчулары садып алган ногаазының өртээн ам-даа шилчитпээннер. Аңаа Чадаана хоорайның чамдык уруглар албан черлери, бүдүрүлгелер хамааржыр.

Школаның бо лагериниң ажылын школа дирекциязы (директор Р. Т. Ооржак) шын организастап шылаанындан өөреникчилер сагыш хандыр дыштанып, күш-ажылга өөренип, чанчыгып база боттарынга акшаны ажылдап алганнар. Ынчангаш лагерьниң ажыктыг талаларын өөреникчилер, ада-иелер болгаш школа коллективи херек кырында көргеннер.

1995—96 өөредилге чылында бо лагерьниң ажылын оон-даа солун, ажыктыг болдурары-биле чимистиг сад өстүрер сорулганы база салган. Ол ышкаш оон баазазын улгаттырып, улам экижидер ажылдарны чорударын онза чугулалаан.

Карыма ТҮЛҮШ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ЭЖИИ КЕЗЭЭДЕ АЖЫК

Самагалдайга хүрээ тургустунуп, ажылдап эгелээнден бээр элээн апарды. Чоокта чаа маңаа келген аалчылар дуганнарның турар чери таарымчалыг, агаар-бойдузу-даа чурумалдыг, черле онзагай-дыр деп үнелелди берген.

Май байырлалдарының бирээзинде хүрээге барып. даа лама башкы Таш-оол Кунгага ужуражып, шажын-чүдүлге база ал-бодунуң дугайында чугааны кылыр аргалыг болдум. Ол мынчаар чугаалады:

— Авамның чанап бергени бо ийи кызыл холдарым-биле элээн каш улус эвилелдеп алгаш, бо хүрээни кончуг дүрген тудуп тургустум. Маңаа аныяк хуурактарны ажылдадып кааш, Эрзин кожуун төвүнге, ырак-узак Качык сумузунга база чаа дуганнарны тутчуп бердим. Мээң чок турган үемде, Самагалдай хүрээзиниң ажыл-чорудулгазын аныяк хуурактар шуудатпаан, септелге ажылы-даа кылдынмаан болду.

Тывага сарыг шажын катап болараан эгелээнден бээр алды чыл чедип бар чор. Бо кыска үениң иштинде кожууннарда, республика төвүнде элээн каш дуганнар, хүрээлер-даа туттунган. Ол дыка эки эгелээшкин-дир деп болаар-дыр мен. Хүрээлерге ажылдадыр тускай эртем-билиглиг кадрлар дугайы мени аажок хөлзедип чоруур ийин. Бурятияга кезек хуурактарны белеткээп чүве. Ынчалза-даа оларның чонунга бериичези, ачы-дузазы эвээш-тир. Шаандагы дег шажын ажылдакчылары Тывада колдуу чок-тур. Ынчангаш Кызылга хуурактар школазын ажыдары эргежок чугула деп саналдыг кижи мен. «Ол-бо чарыкта Р. Лудуптуң, Б. Сотнамның хүрээзи» деп турган херээ чок, улуг төп хүрээни Кызылга тудуп кылырын амыдырал негеп келген.

Самагалдайда үш дуган туттунган. Аңаа ажылдаар эртем-билиглиг сагылга-чурумнуг лама кадрлар тывылбастаан. Аныяк хуурак оолдар орта ажылдавас, эртем-билии чавыс, чамдык таварылгада төлеп чок чоруун көргүзе бээрлер-дир. Чодураа чурттуг ийи аныяк хуурак оолдар бо хүрээни аныяктар чыглыр, арагалаар чер кылып алган турда, суму чагыргазы оларны моон ырадыр ужурга таварышты. Эрзинден кээп ажылдап турган хуурак Александр Серен хүрээзин оорга алыскан. Дүңгүр, күзүңгү, күсээ, шил бурган, бир дуганның кырында коңгулуурну оорлатканы дыка харааданчыг. Шагдаа чери истелгезин кылып чорудуп турар сураглыг болду.

Ам канчаар. Бо бүгү таарымча чок байдалды дыңнааш, дедир бээр кээп ажылдай бердим. Арыг сеткили-биле шажын, чүдүлгеге бердинген, авыралдыг бурган башкыга шынчы кижилерни өөредип, ажылдадыр болза таарымчалыг ышкаш-тыр. Бурятияга өөренип алган Эрзин чурттуг оолдар орта-даа ажылдавайн, чамдыктары корум-чурум үреп, харын-даа оор-сук херээнге-даа киржип турган сураг бар.

Бо удаада оларның ат-сывын-даа адап канчаар, аныяк улус эде-хере тыртынып, боттарының ачы-буянын чонунга чедире-даа бээрлер ыйнаан. Черле лама, хуурактарның сагылга-чурумун экижидип, оларның эртем-билиин бедидип, Чазак черинге шажын-чүдүлге херээниң талазы-биле тускай комитет тургузуп ажылдадыры эргежок чугула деп бодалдыг мен — дээш, ном номчуп орган дериг-херекселин тудуп суйбагылааш, Ыдыктыг Далай-ламаның чуруунуң мурнунга дискектенип олуруп алгаш, сөгүрүп тейлеп олурупту, мен база-ла башкының соон эдердим.

Самагалдай хүрээзиниң даа ламазы Т. Кунга 7—8 харлыг турда, Качыктың Цергин-Голга Кыргыс Какпа деп хамып тудуп хоругдаап турган. 1977 чылда хүндүлүг башкы лама эртемиинин талазы-биле Киевке дээди эртемни, профессор атты чедип алган. Кандан хүрээзинге ажылдап чораан моол эмчи-лама Севек Доржунуң холунга Баян-Тэс сумузунга база өөренип турган.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ЭКИ ТАЛАЖЕ ӨСКЕРИЛГЕН

Нарын суурда одалга четкизи үрелгеш, колдуу 3 чылдың дургузунда ажылдавааң, 2 каът Культура бажыңынга Алексей Доржуевич Кыргыс директорлап кирген соонда, байдал эки талаже өскерилген. Культура одааның одалгазы, септелгези кылдынган, тус-тус өрээлдерниң дерилгезинге чаа сандайларны, столдарны немээн, көжегелерни аскан. Уран чүүл киржикчилеринге идик-хепти, бөрттерни даарап, белеткеп турары база өөрүнчүг. Суурда улуг-биче чоннуң ортузунга кижизидилге ажылын күштелдидери-биле янзы-бүрү спортчу оюннарны, кежээлерни, мөөрейлерни, концерттерни, ужуражылгаларны организастап, киноларны көргүзүп турар апарган. Оон-биле чергелештир Алексей Доржуевич Культура бажыңында автошколаның курстарын ажыдып, ында 20 ажыг оолдарны хаара тудуп, кичээлдерни эрттирип эгелээн. Адырлар аайы-биле хүлээнип алган ажылынга кызымак чоруун көргүзүп турарларга Александр Хумбун, Марган Самдан, Алла Дамчанова, Уля Нанчыт хамааржыр.

Эрзин кожууннуң Нарын суурга 1985 чылда чаа 2 каът культура одаан тудкаш, ажыглалга киирген. Ол үеде улус депутады турган, ам пенсионер Мижит Кыргысович Дүгер депутат хүлээлгезин күүседип, чоннуң негеллези, дилээ-биле Культура бажыңын туттурган.

1995 чылдың төнчүзүнде бо культура одаа ажыттынгандан бээр 10 чыл болганын оюп демдеглээн. Байырлалга чалаттырганнарның киржилгези-биле кежээ бедик деңнелге эрткен. Маңаа ачы-дуза марафонун база организастаан. Ниитизи-биле культура ажылдакчылары орулгалыг болуп, 41 баш шээр малдыг, 4 баш бодалыг, 1 ажылчын аъттыг база 2 млн. рубльди дузаламчы кылдыр алганнар. Идепкейжи, сагыш човангыр чоруун көргүскен спонсорларга хойжулар бригадири Валерий Сегбе, ол-ла бригаданың бухгалтери Шойжун Сегбе, Эрзин кожууннуң культура килдизи, Бай-Даг, Мөрен суурларның клубтары, башкылар Саяна Сувановна, Эльвира Сюрюновна, Елена Августовна дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Бичии-уруг **КЫРГЫС.**

Солун-даа дег

АНАА ЭВЕС НОМ

Рока Дель Вальес деп хоорайга (Барселонаның Каталон провинциязы) анаа эвес ном үнген. Ону кара чаңгыс экземплярлыг кылдыр үндүрген. Хемчээли мырыңай кайгамчык: 2,2 метр × 1,2 метр. Оон авторлары кымнар деп бодаар силер? Тус черниң кара-бажыңында херектеннер. Ол улуг номнуң дөртен арнында ынакшыл болгаш хосталга дугайында шүлүктерни база шүлүглелдерни хол-биле бижээн. Оларны каталон, испан, англи, француз болгаш араб дылдарда бижээн.

ШААЛДАЛЫГ БОЛГАН

ХАНОЙ. Хошимин хоорайның 10-гу районунуң Конг дээр чурттакчызын чырык хүндүс кудумчуга үш кижи тудуп алган. Олар ону октут боо-биле коргудуп чорааш, улус чок черге эккелгеш, холунуң ийи салаазын одура кезип кааннар. Чылдагааны — 2 млн. донг-рубль (200 доллардан эвээш эвес) чээп алган өрезин ооң төлевээни. Хуусаазында төлевээни ол өре ийи салаа хире шаалдалыг болганы ол-дур.

РосИТА—СЧТА.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Эргим ынак ававыс, кунчуувус база кырган-ававыс Долума Монгушовна САГААН июнь 19-та 55 харлаар. Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүрээвистиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, узун назын назылаарын күзедивис.

Оолдары Сергей, Чечен, Мерген, Орлан, кенээттери Өнермаа, Люба, Оюмаа, уругларының уруглары Херел, Менги, Менди, Чолураашка.

Бистиң ынак ачавыс, ававыс Василий Алексеевич **ЧӨРЖЕЙ-ООЛ**, Валентина Монгушовна **ДАНЗЫН** кайызы-даа июнь 22-де 50 харлаарлар. Ачавыс Улуг-Хем кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы, ававыс — Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазында күш-культура башкызы боор ажылдап чоруур. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр оларга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, аас-кежикти, узун назын назылаарын күзеп, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чаңгыс хүнде чырык черге төрүттүнген,
Чаңгыс бүле олаг одун өскүткен.
Оолду, кысты аадып, чайгап өстүрүп каан,
Олар ышкаш кежиктиглер көвей болзун!
Алызындан чаңгыс кожуун төлдери-дир,
Ажыл-иштиң хыын тыпкан эрестер-дир.
Василийни дээрже үндүр мактаарга-даа,
Валязы чыда калбас эжештер-дир.
Амыдырал — өлчей-чолдуг найырында,
Ам-даа көвей аас-кежиин күзедивис.
Бежен артты ашкан соонда ам-даа улай,
Бежении улай ажынар-ла, эргим ада-ие.

Уруглары, күдээзи, дуңмалары.

Бистиң эргим ынак ававыс, кырган-ававыс **Саара Ивановна КЫРГЫС** июнь 19-та 50 харлаар. Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, Эрзинниң Мөренге 16 чыл дургузунда эмчиниң буянныг, чымыштыг ижин кылып, уруглары бистерни дээш кызып-кылайып, изигни изиг дивейн, соокту соок дивейн өөредип-кижизидип, өстүрүп каан. Амыдыралче оруктуу биске изээн, ам-даа дузалажып чоруур ававыска төрүттүнген хүнүн, эрте берген-даа болза, эмчилер хүнүн таварыштыр изиг байыр сөңнеп ор бис.

Ынак ававыс ам-даа үр чылдарда бистиң аравыска чурттап, өөрүшкүнү, аас-кежикти ажы-төлү бистер-биле деңге үлежип, буянныг ижин кылып, уругларыңга быжыг чөленгииш болурун күзедивис.

Хүндүткел-биле: өөнүң ээзи Александр Ширинович, уруглары Алдынай, Салимаа, Айзана, оглу Май-оол, уруунуң оглу Начын, төрелдери, дуңмалары.

ЧАРЛААЛДАР

Бии-Хем кожууннуң Туранның № 2 школазын 1971 чылда 10 класс доосканнарны июнь 22-де школа чанынга чыглырын чалап тур бис. Кижи бүрүзүнден дадывыр — 70 муң акша. Шагы — 10.00.

Оргкомитет.

БИСТЕ ӨРТЕКТЕРИ ЧИИК

«Спартак» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге Борскиниң шил заводунуң машинага тургузар хатка удур шилдерни садып турар. Бистиң садар өртээвис хоорайда өске бүдүрүлгелерниң өртектеринден ыракта чиик.
«ВАЗ-2101» (01—07) триплекс — 210.000 рубль.
«УАЗ-3151» триплекс — 230.000 рубль.
«ГАЗ-24 (31029) триплекс — 270.000 рубль.
«ГАЗ-52, 53» триплекс — 220.000 рубль.
«Москвич-408, 412» триплекс — 220.000 рубль.
Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Бай-Хаак кудумчузу, «Спартак» КХЭ. Тайылбырны 3-86-85, 3-89-50 телефоннарже долгааш, билип алыр.
Бистиң магазинивис силерни манап тур.

ДЫҢНАДЫГ

«Прогресс» өөредилге төвү «Кулинар болгаш кондитер мергежили», «Секретарь-машинакчы», «Англи дыл», «Тыва дыл», «Парикмахер мергежили», «Тыва национал хеп быжып, даараары», «Бөрт даараарының технологиязының үндезиннери» деп курстарның июнь 20-де 14 шакта ажылдаарын дыңнадып тур.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылга бажыңы, 5-ки каът, артында эжиктен кирер.

ДООЗУКЧУЛАР, ЧЫГЛЫП КЕЛИИЛ

Кызылдың башкы училищезин 1971 чылда доосканындан бээр 25 чыл болганынга таварыштыр күш-культура салбырын доосканнарны июнь 21-де, 10 шакта училищеге чыглырын дыңнадып тур.

Чаңгыс курсчулар.

1993 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскан «Ж» бөлүктүң доозукчуларын 1996 чылдың июнь 22-де 12 шакта Национал парк аксынга чыглырын чарлап тур.

Чаңгыс курсчулары.

Сүт-Хөл ортумак школазының Артыш Чеврээевич Саттың адынга 1990 чылдың июнь 19-та тывыскан А сериялыг 586470 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглувус, акывыс, дуңмавыс Александр Иванович Дамба 26 харлап бар чорааш, айыыл-халаптан мөчээн. Аар улуг кажыдалывысты үлежип, материалдыг болгаш моральдыг дуза каткан Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга, республиканың дүлей уруглар школазының коллективинге, № 1 ПТУ-нуң коллективинге, республиканың Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитединге, Александр Ивановичиниң эш-өөрүнге, кудаларывыска, төрелдеривиске, хей чонувуска четтиргенивисти илередип, черге чедир мегейдивис.

Авазы, ачазы, өөнүң ишти, төрелдери.

Тыва Республиканың Улуг Хуралы Улуг Хуралдың кежигүнү, Улуг-Хем кожууннуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи Арыш-оол Түлүшевич Балганга оон оглу

АЯСТЫҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы кожууннуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи Арыш-оол Түлүшевич Балганның оглу

АЯСТЫҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин дыңнатпышаан, ада-иезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы кожууннуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи Арыш-оол Түлүшевич Балганның оглу

АЯСТЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, аныяк назынындан чарылганың дыңнатпышаан, оон ада-иезинге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп, болган улуг чидириглиг база ажыг-шүжүгнү сеткил-чүрээвистиң ханызындан үлежип тур бис.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

Олимпий оюннарының 100 чылынга

МАННААРЫНЫҢ ХҮНҮ МАНАЙ БЕРДИ

Маннаар кижилерниң хүнү июнь 23-те болур, ону амгы үедеги Олимпий оюннарының 100 чылынга тураскааткан. Делегейниң олимпий комитединиң сүмезин езугаар, ол хүннү эрттирип турар. Делегейниң бүгү хоорайларының, суурларының, бүгү черлериниң чону аңаа калбаа-биле киржир. Бо хүннү Кызылга канчаар демдеглээриниң дугайын ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң өөредилге-спорт килдизиниң эргелекчизи Клим Чоодуевич Чадамбадан бистиң корреспондентивис айтырган.

— Маннаар кижилер хүнүнүң кол-ла сорулгазы чүү боор турар ирги, Клим Чоодуевич?

— Бир-ле дугаарында чүл дизе, бүгү делегейниң чурттарынга, хоорай, суурларынга, оон иштинде Кызылга олимпий шимчээшкинниң пропагандалаары болур. Маннаарның чоннуң калбак кезииниң ортузунга улам ынай нептередири. Оон аңгыда, аныяктарны күш-культура болгаш спортче хаара тударының база бир аргазы маннаашкын болбазыкпе. Кызыл хоорайга хамаарыштыр алырга, чоннуң аразындан назы-хар аайы-биле эки маннаар кижилерни илередири болур.

— Маннаар кижилерниң хүнүн республика найысылалынга эрттирериниң байдалын таныштырып көрүңерем?

— Маннаар кижилерниң хүнүн июнь 23-те; 10.30 шакта хоорайның кудумчуларынга эрттирер. Оон байырлыг ажыдыышкынның парады Арат шөлүнге 10.00 шакта эгелээр. Маннаарлар хүнүнде болур бо маргылдаага киржир эрге дээш баш удур шилилге маргылдааларын хоорайның школаларынга, ортумак өөредилге черлеринге, Тываның күрүне университединге, албан, бүдүрүлгелерге, яамы, ведомстволарга апрель айның 16-дан июньнуң 16-га — Россияның президент соңгулдаларының хүнүнге чедир баш удур организастап чоруткан чүве ийин. Судья коллегиязының командалар төлээлери-биле хуралы-даа болган. Ынчаарга маннаарлар хүнүнүң оргкомитединиң сөөлгү хуралы Чазак бажыңынга июнь 17-де эрткен. Биригээр чугаалаарга, белеткел чорупп турар чүве.

— Клим Чоодуевич, командаларның составы болгаш маргылдааның программазы кандыг болур ирги?

— Олимпий оюннарының 100 чылынга тураскааткан массалыг маргылдаа чүве болганда, командаларга сан талазы-биле кызыгаарлаашкын турбас. Маргылдааны назы-хар талазы-биле тос бөлүкке үзер. Чижээ, бирги бөлүкке 5-тен 8 хар чедир уруглар 300 метр черни маңнап эртер. Ийиги бөлүкке 3—4 класстарның өөреникчилери база-ла ындыг хемчээлге маңнаар. Оон-даа ынай. Эң узун хемчээлге — 3000 метрге студентилер, сургуулдар, солдаттар, шагдаалар, өске-даа ындыг чергелиглер маргыжар. 25-тен 60 хар чедир назылыглар 600 метрге чаржыр. Эң сөөлгү тоску бөлүкке инвалидтер киржир, 600 метрге олар маңнажыр. Бир бөлүктен-не эң эки он түңнелди ап, түңнелин үндүрер.

— ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң талазындан маннаарлар хүнүнге холбаштыр чамдык чагыг-сүмелерни берген бе?

— Ийет. Делегейниң Олимпий комитеди 10.000 метр чедир хемчээлге маңнап болурун сүмелээн. Белеткелиг шыырак командалар күзээр болза, бис ону барымдаалаар бис, ол хемчээлге маргылдааны организастап болурун сүмелээн бис. Уруглар, инвалидтер, улуг назылыг кижилер маннаарынга киржир болганда, эмчиниң чөпшээрелин алган турары эргежок чугула, ону кол негелде кылдыр көөрүн бүгү киржикчилерге сүмелеп турар бис.

Маргылдаа болур стадион, аллея, кудумчуларны олимпий езузунга дүүштүр каастаарын, олимпий шимчээшкинниң пропагандалаарын, олимпий тукту көдүрерин, отту кыпсырын, тиилекчилерни байырлыг байдалга шаңнап-мактаарын, болдунуп болгу дег өске-даа маргылдааларны база организастаарын чогуур черлерге сүмелээн. Хереглел барааннарын, номнарны садарын, эмчи дузазын чедирериниң, спорт херекселдерин ачыладырының айтырыгларын база сүмелээн.

Маргылдааларның түңнелдерин кожууннарның, хоорайларның спорт комитеттери ТР-ниң күрспорт комитединге маргылдаа дугайында чарлалдары, плакаттары, чалалга билеттери, ол дугайында парлалгага үнген материалдары-биле кады киирерин сүмелээн бис, оларны Делегейниң Олимпий комитединиң «Олимпийжи дончулал» сеткүүлүнче чорудар. Маргылдааны эки организастаанарны, деткикчилерни база идепкейлиг кижилерни шаңнап-мактаарын база көрген.

— Олимпийжи шимчээшкинни нептередип, оон 100 чылынга тураскааткан, маннаарлар хүнүн эрттирери эки-дир, а чоокку хүннерде Кызылга өске кандыг маргылдаалар болур ирги, Клим Чоодуевич?

— Июнь 28—30 хүннеринде спорттуң национал хевирлериниң фестивалы Өвүр кожууннуң Хандагайтыга болур, кожуун, хоорайларның командалары аңаа киржир. Хол бөмбүүнге ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш маргылдаа июль 9—14 хүннеринде Кызылга эртер. Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттуң национал хевирлеринге фестивалы июль 26 — 28-те Кызылга болур. Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының Олимпий оюннарының 100 чылынга тураскааткан спартакиадазы Иркутск хоорайга август 28-те болур. Ол ышкаш, ТАР-ның тургустунганындан бээр 75 чылынга тураскааткан улуг маргылдаа Кызылга, «Азия уруглары» деп улустар аразының маргылдаазы Якутск хоорайга эртер.

Интервьюну Алексей АИР белеткээн.

ЧИДИГ ДЕМИСЕЛГЕ ЭРТКЕН

Кызыл хоорайга бирги чер дээш элээди оолдар болгаш улуг улус аразынга бокс маргылдаазы болуп эрткен, аңаа шупту 64 боксер киришкен.

Бо маргылдаа бедик деңнелге эрткен, аныяктарның улуг сонуургалын болдурган, чүге дээрге элээди оолдар аразынга сөөлгү маргылдаа 1994 чылда эрткеш, оон сөөлүнде үеде «соокка» алыскаш, соксаан турган. Моон соңгаар элээди оолдарның бокс маргылдаазы доктаамал болур, ук маргылдааларны улуг шаңнал-мактал дээш эвес, а аныяк боксерларның мергежилин бедидери-биле организастаарын дугурушкан. Бо удаагы маргылдааның шаңнал-макталын улуг улуска хоорай чагыргазы болгаш оон спорт комитеди, а элээди оолдарга — ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитеди харыылаан. Маргылдааның кол судьязы, ТР-ниң ИХЯ-ның КАИ начальниги Э. О. Хаажык маргылдааны организастыг, чурумнуг эрттирген.

Деңзи аайы-биле алырга, элээди оолдардан Э. Куулар, Э. Ланзы, С. Чимпиян, Р. Куулар, А. Ойдуп-оол, С. Салчак, Ю. Хертек, а улуг улустан—Ш. Сундуй, М. Ооржак, В. Шоюн, В. Сумбаа, А. Ховалыг, Э. Сувак олар тиилекчилер болган.

Бо айның төнчүзүнде, тодаргайлаарга, июнь 28—30 хүннеринде ТР-ниң ИХЯ-ның КАИ албанының 60 чыл юбилейинге тураскааткан элээди оолдар болгаш улуг улус аразынга бокс маргылдаазы болурун республиканың бокс болгаш кик-боксинг федерациязының оралакчы президентизи Э. О. Хаажык дыңнаткан.

ТАЙЫЛБЫР: Европа, ССРЭ чемпиону, профессионалдар аразынга делегейниң 8 дакпыр чемпиону Юрий Арбачаковтуң шаңналы дээш Кемеровога эрткен бокс маргылдаазынга (Россия чемпионады) киржип чораан боксерларга ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитединиң талазындан материалдыг деткимче көргүспээнин сагындырып бижээн. Ук херектиң ужуру мындыг: Кемеровога эрткен маргылдаа болза, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитединиң бо чылын кылып чорудар календарь-планында кирбээн болгаш аңаа киржирлерни деткиири көрдүнмээн. А моон мурнунда Бийскиге, Казаньга, Барнаулга эрткен бокс маргылдааларынга киришкен боксерларны болдунар шаа-биле деткип, дузаны чедирип турган. Ынчангаш планда көрдүнмээн маргылдаага чорааннарга бир удаа дуза чедирбээнин доктаамал дуза чедирбейн турар деп бодавазы артык эвес.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729, ИНН—1701008465

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
К. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оюун (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу күдүлгезиниң чагыдазынга контроль болгаш бүрүтке алыр Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. Зажып № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.
Тиражы — 8780.
Чагыг № 105 — 191.